

VISIONER OM MEDBORGERLIGA PUBLIKER

Brutus Östlings Bokförlag Symposion
Ågerup 202
243 92 Höör
order@symposion.se

Petter Tistedt

Visioner om medborgerliga publikker

Medier och socialreformism på 1930-talet

Brutus Östlings Bokförlag Symposion

Höör 2013

Denna doktorsavhandling är tryckt med stöd från Gunvor och Josef Anérs stiftelse, Ragnhild Blomqvists fond, Anders Karitz stiftelse samt Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.

Tistedt, Petter

Visioner om medborgerliga publiker.
Medier och socialreformism på 1930-talet

Höör:

Brutus Östlings Bokförlag Symposion
2013

ISBN: 978-91-7139-890-1

© Brutus Östlings Bokförlag Symposion
samt författaren 2013

Alla rättigheter förbehålles.

Kopiering utan förlagets medgivande är förbjuden.

Gäller även för undervisningsbruk.

Grafisk form: Stilbildarna i Mölle/Frederic Täckström, www.sbmolle.com

Omslag: Bearbetning av affisch från utställningen Fritiden i Ystad 1936.

ISBN: 978-91-7139-890-1

Innehåll

INLEDNING

I. En utåtriktad reformism	9
Publiker: ett nytt kunskapsobjekt	13
Socialreformism	23
Metodiska överväganden	33

DEL I. BEFOLKNINGSDEBATTEN

2. En populär stridsfråga	41
3. Makarna Myrdal och befolkningsfrågans publik	47
Krav på diskussion och nya åsikter	50
Opinionsbildningens begränsningar	61
Att skapa moderna medborgare	66
Kunskap om åsikter och opinioner	69
Publiker som problem, medel och mål	75
4. En fråga för pressen och allmänheten	79
Befolkningsfrågan som attraktion	81
Auktoriteter i pressen	85
Normer för debatt	90
Diskussion som problemlösning	94
”Gemene man” som debattör och studieobjekt	98
Mellan demokrati och effektivitet	107
5. Radion mitt på slagfältet	110
Ett landsomfattande möte	112
Dagsaktuella studier	125
Radion, lyssnarna och demokratins tekniker	143
6. Medborgerliga attraktioner och krav	147

DEL 2. FRITIDSUTSTÄLLNINGEN

7. Ett angeläget problem	153
--------------------------	-----

8. Reklam för fritiden	164
Ett slagord och en ny samhällsförståelse	165
Propaganda som utställningspedagogik	173
Idéutställningens dilemman och avvägningar	178
Eskapism, konsumtion och medborgerlighet	181
9. Fritidens betydelse	187
En gemensam resurs	188
Problem och möjligheter	190
10. Att använda fritiden	196
Det demokratiska valet	197
Individualitet och gemenskap	201
Verklig fritid, verkliga val	208
Problemlösning utan debatt	217
11. Att skapa fritid	220
Vardagen i nytt ljus	221
Ett sakligt behandlat problem och dess publiker	227
Vikten av nya tankar	231
12. Samhället och de enskilda livsvalen	234
AVSLUTNING	
13. Demokratins försvar	243
Perspektivskiften	244
Utrymmen för medborgerliga handlingar	247
Social ingenjörskonst	250
Demokratiaktivism	255
Efterord	261
Summary	263
Förkortningar	269
Noter	271
Bildförteckning	325
Källor och litteratur	327
Personregister	349

INLEDNING

En utåtriktad reformism

Vårt ”demokratiska statsskick är beroende av folkets förståelse för parlamentarismen”, konstaterade det socialdemokratiska kvinnoförbundets tidskrift *Morgonbris* vid 1930-talets mitt. För att ta reda på hur det stod till med denna förståelse företog tidskriften en ”marknadsundersökning”. Artikeln redovisade uttalanden från ett tiotal utfrågade kvinnor, kompletterade med svar om ”allmänhetens riksdagsintresse” från ett par bibliotek samt ett bokförlag. Resultatet var nedslående. De många rekvisitioner av Alva och Gunnar Myrdals högaktuella bok *Kris i befolkningsfrågan* visade visserligen att ”intresset för samhällslivets organisation är levande”,¹ men okunskapen bedömdes ändå vara skrämmande. Undersökningens svar sammanfattades: ”Vi vet ingenting om det där. Varför gör inte riksdagen reklam för sig?”² Tidskriften överlät åt de folkvalda att avgöra huruvida okunskheten bäst skulle skingras genom ”skolans försorg, propaganda-institut eller marknadsundersökningar”.³

Tidskriftens fråga, undersökningsmetod och slutsatser var tidstypiska. Undersökningen var en i mängden av tidens publikanalyser, där frågor om demokratin, allmänheten, propaganda och reklam regelmässigt sammankopplades. I Europa och Nordamerika utvecklades under mellankrigstiden ett nytt kunskapsområde där reklammän, opinionsforskare och sociologer ställde frågor med utgångspunkt i publikkategorin. Kort sagt uppträdde publiker inte bara som tidningsläsare, i biosalonger, på utställningar och i föreläsningssalar – som studieobjekt blev de också föremål för intensiv principiell diskussion och utvärdering. Undersökningarna kunde lika väl röra hur det var möjligt att tjäna pengar på publikerna, som hur deras stöd i allmänna val kunde säkras. För inflytelserika samhällsdebattörer var själva demokratins utveckling avhängig möjligheten att upprätta medborgerliga publiker med förmågan att ta ställning till samhällsfrågor. De nya massdiktaturernas uppträdande – med deras storslagna iscensättande av entusiastiska folkhav – gjorde frågan än mer akut under 1930-talet.⁴

Överväganden om publikker och demokrati var viktiga i alla demokratiska stater. Men särskilt viktiga blev de i socialreformistiska rörelser som tillskrev demokratisk debatt avgörande betydelse för samhällsutvecklingen. Socialreformismens historia i Sverige erbjuder ett tydligt exempel på detta. När program för samhällsförändringar blev föremål för intensiv debatt i Sverige under 1930-talet blev även överväganden om de stora publikerna viktigare. I denna undersökning kommer de empiriska utgångspunkterna att tas i dels den offentliga befolkningsdebatten i mitten på 1930-talet, dels i utställningen Fritiden 1936. Det rörde sig om ambitiösa offentliga arrangemang, där inte bara visioner om befolkningens framtid och fritidens användning formulerades, utan också överväganden om publikernas roll i samhällslivet. *Avhandlingens syfte är att undersöka hur överväganden kring publikker var en integrerad del i socialreformistiska projekt och därigenom också i formeringen av den moderna demokratins offentliga kultur.*

Den socialreformism som avses utmärktes av en partiöverskridande tro på möjligheten att forma såväl medborgarna som samhället i riktning mot mer demokrati, jämlikhet, harmoni och effektivitet. Det var kort sagt en modernistisk och optimistisk hållning som bar upp en framträdande transnationell intellektuell och politisk rörelse. Samhällsvetare, arkitekter, pedagoger, konstnärer och formgivare samlades till konferenser, läste varandras programskrifter samt organiserade studieresor för utbyte av erfarenheter.⁵ I Sverige stod många företrädare för denna progressiva reformism socialdemokratin nära, och från det att partiet kommit i regeringsställning 1932 fick deras ståndpunkter under alla omständigheter mer utrymme i samhällsdebatten. Det är ingen överdrift att påstå att tidigare forskning har sett fritidsutställningen och befolkningsdebatten – i synnerhet makarna Myrdals bidrag – som emblematiska för en sådan reformism och för det tidiga svenska välfärdsbygget.⁶

De verksamheter som socialreformisterna initierade var oftast programmatiskt utformade för att involvera så många som möjligt från olika grupper i samhället. Man arrangerade utställningar, höll offentliga möten, ordnade radioutsändningar, deltog i pressdebatter och visade journalfilmer. I omprövningar av och kommentarer kring dessa verksamheters mål och medel var publikernas uppgifter och förmågor centrala. För att analysera detta tar denna undersökning fasta på både explicita och implicita överväganden om publikker – i bland annat tidningsartiklar, radioföredrag, studiehandedningar, utställningsdesign och reklamtryck.

Eftersom publikkategorin stundtals var en underförstådd förutsättning snarare än explicit diskuterad uppmärksammar analysen inte bara de uttryckliga hänvisningarna till exempelvis radiolyssnare, tidningsläsare eller utställningsbesökare. Undersökningen beaktar även hur verksamheterna arrangerades: hur de gjordes tillgängliga och attraktiva att ta del av, och hur uppgifter tilldelades publikerna. På så sätt är det möjligt att frilägga vilka outtalade antaganden om publikerna som underbyggde verksamheten. Följande frågor kommer att stå i centrum för undersökningen: Vilka uppgifter tilldelades publikerna? Vilken roll skulle de fylla i reformeringen av samhället? Vad var värdet med publikernas deltagande i samhällsdiskussionerna? Hur bedömdes, kritiserades och utvärderades publikerna?

Jag kommer att argumentera för att befolkningsdiskussionerna och fritidsutställningen arrangerades för att upprätta vad som kan kallas *medborgerliga publikerna*. Den medborgerliga aspekten står att finna i uppmaningarna att frivilligt, aktivt och tillsammans med okända andra delta i allmänna, nationellt betydelsefulla angelägenheter. Med ”medborgerlig” syftar jag således inte på rättigheter och skyldigheter i en individs förhållande till staten. Istället syftar termen på de förmågor att delta i det demokratiska samhällslivet som de publika verksamheterna förutsatte, eller avsåg att underbygga. Varför är det då relevant att undersöka hur publikerna motiverades, engagerades och diskuterades under mitten på 1930-talet? I första hand därför att det visar hur sådan verksamhet bidrog till att utforma utrymmen för medborgerligt agerande i demokratin. Den följande undersökningen är en *politisk* historia eftersom analysen tar fasta på fördelningen av uppgifter, ansvar och auktoritet i relation till gemensamma angelägenheter.

Undersökningen relaterar till främst två forskningslägen. Liksom avhandlingens övriga utgångspunkter kommer dessa att diskuteras utförligare senare i denna inledning. Det ena forskningsläget rör mellankrigstidens problematiseringar av publikerna och demokrati i Europa och Nordamerika, medan det andra rör den svenska socialreformismen. Det förra forskningsläget rymmer framför allt analyser av de intellektuella och samhällsvetenskapliga dimensionerna av mellankrigstidens intresse för publikerna. Forskare har visat hur journalister, akademiker, företagsledare och politiker ägnade omfattande uppmärksamhet åt att analysera allmänhetens konsumtionsvanor, politiska sympatier och medborgerliga förmågor. Mer sällan har denna forskning uppmärksammat att publik-

kategorin också var ständigt närvarande i offentliga diskussioner om helt andra samhällsangelägenheter. Överväganden om publikers förmågor och uppgifter ingick som en integrerad del i samhällsdiskussioner vid varje tillfälle då de senare syftade till att engagera fler än särskilt sakkunniga. Genom att utforska dessa överväganden bidrar denna avhandling med ny kunskap om mellankrigstidens svar på problem och utmaningar som demokratin som samhällsform tänktes stå inför.

När den svenska socialreformismens bruk av massmedier studerats har forskarna främst ställt frågor om vilka ideologiska budskap som spridits och hur uppslutning vunnits för dem. Hur publikkategorin var en del av socialreformismens målsättningar och praktiska projekt för att omsätta dessa är däremot outforskat, både vad gäller Sverige och andra länder. Medan vi som regel vet vilka ståndpunkter som intogs i tidens politiska debatter, vet vi mycket lite om hur diskussionernas publikers föreställdes, utvärderades och mobiliserades. Med andra ord återstår det mesta att ta reda på då det gäller de praktiska idealen för medborgerliga publikers och hur dessa skulle realiseras. Här kommer således avhandlingen att bidra till vår förståelse för hur den svenska demokratin offentliga kultur har formats. Undersökningen kommer också att ge nya perspektiv på tidigare forskning om det svenska välfärdsprojektet.

De diskussioner som analyseras i respektive delstudie är tydliga exempel på hur publikkategorin omsattes i praktisk verksamhet. Flera alternativa delstudier på detta tema hade förstås varit möjliga.⁷ Befolkningsfrågan och fritidsutställningen är valda därför att de möjliggör fördjupningar av olika aspekter av tidens överväganden om publikers. Medan diskussionerna om befolkningen aktualiserade frågor om samhällsvetenskapens roll i allmänna debatten, satte fritidsutställningen fokus på medborgarna som konsument. De övergripande målsättningarna i de båda diskussionerna skilde sig också åt. För att tydliggöra dessa skillnader kommer jag att utveckla distinktionen mellan indirekt och direkt reformism. Befolkningen lanserades som en öppen *fråga*, där målet i första hand var att medborgarna skulle bilda sig nya åsikter utifrån vetenskaplig kunskap om sociala, politiska och ekonomiska förhållanden. Den moderna fritiden lanserades däremot som ett nytt *problem*, vars lösning delvis utgjordes av utställningen själv. Utställningsbesökarnas uppgift låg inte i att ta ställning till en omtvistad politisk fråga, utan att tillägna sig förmågan att göra enskilda livsval med individuell och samhällelig harmoni som överordnad målsättning. Med hjälp av reklam och pedagogiska tekniker

hämtade från den kommersiella världen upprättades också kategorin ”fritiden” som ett nytt område för kunskapsproduktion och reformer. Slutligen skilde sig befolkningsdebatten och fritidsutställningen åt som arrangemang betraktat. Medan den förra pågick mer eller mindre intensivt under flera år i olika sammanhang – tidningspress, debattböcker, radio, offentliga möten – var diskussionerna om fritiden centrerade kring utställningen och de månader som den höll öppet.

Detta inledande kapitel utvecklar de historiska sammanhang, övergripande forskningslägen och metodiska överväganden som inledningsvis har skisserats. Kapitlet består av tre avsnitt. Det första är ägnat att framställa avhandlingens studieobjekt. Här visas hur publikerna konstituerade ett nytt kunskapsobjekt under mellankrigstiden. Jag kommer att redogöra för hur förståelsen av publikers roll i samhällslivet väckte frågor om allmänhetens kompetens som medborgare i en demokrati. Det andra avsnittet fullföljer diskussionen av det empiriska forskningsläget. Jag argumenterar för att överväganden om publikerna bör förstås som en integrerad del i mellankrigstidens socialreformistiska praktik. I detta sammanhang kommer jag också att diskutera undersökningens relation till den tidigare forskningen om medier, välfärdsprojekt och social ingenjörskonst. Det tredje avsnittet fördjupar diskussionen om det tillvägagångssätt som analysen kommer att följa. Jag utvecklar här hur kulturteoretiska utgångspunkter kan användas för att rekonstruera både de explicita och implicita överväganden om publikerna som avhandlingen utforskar.

Publiker: ett nytt kunskapsobjekt

På 1930-talet var ”publik” en bred kategori som lika väl kunde beteckna konkreta folksamlingar som den mer abstrakta entiteten ”allmänheten”. Med andra ord kunde det svenska ordet publik användas på liknande vis som engelskans ”public” eller tyskans ”Publikum”. I denna vidsträckta mening tillhörde publikerna de centrala kunskapsobjekten för en rad politiska, akademiska och kommersiella verksamheter i Europa och Nordamerika. Det som särskilt kommer att beskrivas här är hur diskussionerna om publikerna involverade överväganden om människors kompetenser och uppgifter som medborgare. Sådana aspekter var centrala i en tid då samhällsutvecklingen och samtida politiska rörelser ställde demokratin framtid ifråga.

Intresset för publikerna föregick mellankrigstiden, men flera omständig-

heter bidrog till att ge uppmärksamheten en ny karaktär och intensitet. Hit hörde demokratins successiva genombrott och efterföljande kris i Europa, konsumtionens och massmediernas expansion, samhällsvetenskapernas etablering och världskrigets massiva propagandakampanjer. Hit hörde också den återkommande uppfattningen att de moderna samhällena snabbt blev mer komplexa, med allt svårare politiska frågor för medborgarna att sätta sig in i. Utifrån kommersiella, politiska och vetenskapliga intressen drogs samma slutsats att mer och bättre kunskap om publikerna behövdes. Frågor ställdes såsom: Hur påverkas publikerna av reklam, propaganda och massmediernas verklighetsbeskrivningar? Finns den allmänhet av upplysta medborgare som demokratin kräver? Om inte, hur kan den skapas? Om de mellankrigstida försöken att besvara frågor av dessa slag finns en förhållandevis omfattande historisk kultur- eller diskursanalytisk forskning. Richard Butsch har i *The citizen audience: Crowds, publics, and individuals* (2008) sammanfört resultaten av denna forskning, med tonvikt på hur publikер föreställts och studerats, främst i USA. Butsch visar framför allt att publikер regelmässigt bedömdes utifrån normer om medborgarskap. Med sådana utgångspunkter beskrevs publikер som irrationella folksamlingar, som informerade och diskuterande kollektiv, eller passiva och isolerade massmänniskor.⁸

Forskning av detta slag har tagit ett steg längre än att upprepa de historiska aktörernas egna frågeställningar om publikernas sociala sammansättning, propagandans effekter, eller vad den allmänna opinionen höll för sant vid en viss tidpunkt. De sätt som publikers medlemmar räknats och kategoriserats, eller hur begreppen ”propaganda”, ”effekt” eller ”allmän opinion” formulerats som utgångspunkter för samhällsanalys, har istället gjorts till studieobjekt i egen rätt. Kort sagt har forskningen ställt frågor om de begreppsliga och metodologiska förutsättningarna för de dåtida publikanalyserna. Detta har inneburit en historisering av publikkategorin, där det som undersökts varit det specifika, tillfälliga och icke-nödvändiga i de sätt som publikkategorin formulerats, förändrats och institutionaliserats i olika sammanhang.

Detta avsnitt syftar till att utarbeta avhandlingens studieobjekt i linje med utgångspunkterna i denna historiska forskning. Avsnittet börjar med en utredning av vad som avsågs med publikbegreppet under den aktuella tidsperioden. Med utgångspunkt i detta kommer jag därefter att redogöra för hur publikер gjordes till objekt för studier och debatt.

Sist följer en diskussion av de sätt som denna avhandling kan göra bruk av och bidra till forskningsläget om mellankrigstidens publikanalyser.

Publikbegreppet

Vad är en publik? Det tycks lätt att förstå vad som avses när termen används, och vi vet intuitivt vad det innebär att vara en del av, tala till eller skriva för en viss publik. Så som flera forskare framhållit är det rentav svårt att föreställa sig hur vårt samhälle skulle vara organiserat utan dessa utgångspunkter.⁹ Men uppfattningarna om vad publik är – vilken roll de spelar i samhällslivet, vad det innebär att vara en del av dem, hur de kan påverkas och engageras – har en historia. Eftersom det är dåtida innebörder och verksamhetsformer som ska studeras kommer jag inte att bidra med en egen, analytisk definition av publikbegreppet. Istället kommer jag att ringa in vad som åsyftades på 1930-talet. Det är begreppet och inte ordet publik som kommer att följas i den empiriska analysen, där det förra kan förekomma i källmaterialet utan att det senare nämns.

Uppslagsverk såsom Olof Östergrens *Nusvensk ordbok* (1915–1972) och Svenska Akademiens *Ordbok över svenska språket* (1898–) kan med fördel tas som utgångspunkt.¹⁰ Liksom i vår tid användes ordet publik både som adjektiv och substantiv. Även inom de båda ordklasserna förekom skilda betydelser. *Adjektivet* användes på ungefär samma sätt som ordet ”offentlig”. Med andra ord betecknades dels något statligt eller samhälleligt, dels något som gjordes allmänt angeläget och tillgängligt att ta del av. Som *substantiv* kunde termen beteckna de personer som i egenskap av åskådare, åhörare eller kunder *samlades* på en plats. Substantivet kunde dessutom avse de åskådare, läsare, åhörare eller kunder som exempelvis en teater, en dagstidning eller ett företag *vände sig till*.

Substantivet ”publik” skiftade således i konkretion genom möjligheten att beteckna en folksamling likaväl som personer utan kontakt med varandra. Termen kunde därtill åsyfta något både mer omfattande och mindre påtagligt, där publiken inte avgränsades genom sin relation till en viss framställning eller ett specifikt företag. ”Publiken” användes i dessa fall på samma vis som uttrycken ”allmänheten” eller ”gemene man”.¹¹ Avsågs särskilt utbredda övertygelser hos denna publik talades om den ”allmänna opinionen”.¹² I denna betydelse hade ”publiken” (eller ”publikum”) ofta positiva konnotationer. Men i den mer abstrakta meningen kunde termen, exempelvis i formuleringen ”den breda publiken”, också

användas som synonym till ”massan” eller ”den breda massan”. I detta fall avsågs ofta mindre en allmänhet av rationella medborgare, och mer en okunnig befolkningsmajoritet vars individuella särdrag saknades eller inte gick att urskilja.¹³

Användningen av termen ”publik” sammanfattar en rad uppfattningar om vad som hörde samhällslivet till. Detta språkbruk var inte heller unikt för svenska diskussioner. Tvärt om existerade ett internationellt likartat språkbruk som hjälpte till att ge diskussionerna i olika länder gemensamma referensramar.¹⁴ Termen pekade ut det gemensamma och allmänt tillgängliga. Den användes för att beskriva möjligheterna att samlas och tilltalas som kollektiv, liksom för att sätta ord på möjligheten att samla och tilltala sådana kollektiv. Språkbruket gjorde också klart att man vände sig till publikerna genom användningen av medier. Särskilt implicerades kommersiella och medborgerliga sammanhang. En samling människor kunde exempelvis förstås som en publik just i egenskap av en kundkrets. Närheten till uttryck som ”allmänheten” och ”allmänna opinionen” visar slutligen hur ”publiken” kunde hänvisa till ett kollektiv som tog del i gemensamma angelägenheter. Uttryck som ”massan” hänvisade i sin tur till en problematisering av ett sådant deltagande.

Forskning, debatt och affärsverksamhet

Med ordet ”publik” kunde alltså gemensamma angelägenheter, medier, konsumenter och medborgerliga kollektiv kopplas samman. Dessa sammankopplingar gjordes även i praktiska verksamheter såsom analyser av radiolyssnare, köpbeteenden och opinioner. Även om de olika betydelseerna av ”publik” inte nödvändigtvis var helt nya under mellankrigstiden, fördes de samman i historiskt specifika diskussionsammanhang som både var nya och tillmättes ansevärd politisk vikt.

Det nya sättet att genomföra opinionsundersökningar med hjälp av representativa urval är förmodligen det mest kända exemplet på mellankrigstidens innovationer på publikundersökningarnas område. Den så kallade gallupmetoden utvecklades vid 1930-talets mitt ur analyser av läs- och köpvvanor, men utlovade samtidigt att vitalisera demokratin genom att göra allmänhetens åsikter kända på ett mer tillförlitligt sätt än tidigare. Metoden kunde således användas i syfte att mäta filmpublikers preferenser likaväl som att förutsäga valresultat. Opinionsundersökning-

arna är därmed ett tydligt exempel på hur vetenskaplig metodutveckling gick hand i hand med diskussioner om konsumtion och demokrati.¹⁵ De är också ett exempel på hur intresset för publikerna var förbundet med implicita uppfattningar om hur demokratiskt medborgarskap utövades. När man i de nya opinionsundersökningarna räknade individuella åsikter bröt man exempelvis med den tidigare vedertagna uppfattningen att offentlig diskussion var centrala delar i formandet av en allmän opinion. Hädanefter kunde den senare istället förstås som summan av en mängd rent privata åsikter som formats utan en allmän debatt.¹⁶

Som bland andra Butsch har framhållit präglade normer för medborgarskap även mellankrigstidens europeiska och nordamerikanska studier av film- och radiopublikerna. Inte minst radion, mellankrigstidens nya massmedium, ägnades omfattande uppmärksamhet. Inspiration till dessa publikundersökningar hämtades ofta från sekelskiftets masspsykologi, vars centrala begrepp ”suggestion” användes för att beskriva hur massmediernas budskap accepterades utan att prövas med hjälp av förnuftet. Liknande premisser återfanns även inom reklambranschen. Den framväxande så kallade reklampsykologin användes för att studera de köpande publikernas vanor och preferenser, samt vad som stimulerade dem till att konsumera. Dessa undersökningar låg i sina utgångspunkter också ofta nära det expanderande akademiska fältet för studier av propaganda och dess effekter.¹⁷

Föreställningen att man levde i ett ”massamhälle” var både en utgångspunkt för och ett resultat av mellankrigstidens publikanalyser.¹⁸ Ett centralt antagande var att den politiska makten nu utgick ifrån, eller åtminstone måste stödja sig på, den stora mängden av människor. Därtill antogs att traditionella kollektiva band upplöstes, utan att nödvändigtvis ha ersatts av nya. Så långt var man som regel överens. Det rädde dock ingen samstämmighet om vad massamhället innebar eller hur det skulle värderas, och här blandades en rad ställningstaganden i politiska, kulturella och sociala frågor. Någon enkel skillnad mellan höger- och vänsterståndpunkter fanns inte heller. I den negativa tolkningen innebar massamhället – med dess massproduktion, masskonsumtion och masskommunikation – att kulturella värden bröts ned, att individuell utveckling omöjliggjordes och att tänkandet likriktades. Människornas rotlöshet ansågs samtidigt göra dem lätta att påverka. Den mer positiva tolkningen betonade istället att samma processer möjliggjorde bättre och billigare varor och bostäder åt alla, samt att nya kollektiva sammanhang

kunde skapas genom exempelvis radions förtjänst. Kritikerna misstrodde möjligheten att den anonyma ”massan” kunde bilda en upplyst allmänhet, och uppfattade termen ”massdemokrati” närmast som en självmotsägelse. Deras meningsmotståndare försvarade däremot denna möjlighet, och såg med tillförsikt fram emot skapandet av en genuin demokrati av jämlika och kompetenta medborgare.¹⁹

För många forskare och debattörer blev propagandans roll i samhällslivet ett centralt problem under mellankrigstiden. Medan ”propaganda” före första världskriget som regel användes som en deskriptiv term för all verksamhet ägnad att sprida en viss uppfattning, kom termen i USA och Europa allt oftare att inkludera associationer till bedrägeri och falsarium.²⁰ Inte minst i USA tog en omfattande propagandakritik form efter kriget. I dessa sammanhang ansågs propaganda göra det möjligt för enskilda intressen att styra samhällsutvecklingen utan att allmänheten fick möjlighet att fritt diskutera och artikulera sina övertygelser. Kritikens syfte var att verka för ett fördjupat demokratiskt självstyre. Ett viktigt medel var att lära medborgare förmågan att genomskåda särintressen i exempelvis nyhetsrapportering, underhållning eller statlig upplysning.²¹ För pedagoger var det centralt att utbildning skilde sig från propaganda genom att lära ut *hur* – inte vad – man skulle tänka.²²

Men i avvägningen mellan fördjupad demokrati å ena sidan och ökad politisk effektivitet och förstärkt nationell enighet å den andra, prioriterade andra forskare och debattörer annorlunda än propagandakritikerna. Exempelvis tänkte sig framträdande amerikanska samhällsforskare att kunskap om allmänheten var användbar för att med masskommunikation effektivisera en politisk elits styre. I dessa diskussioner var propaganda en neutral teknik, vars värde berodde på i vilket syfte den användes.²³ På liknande sätt resonerade man inom den växande grupp som arbetade professionellt med publicitet, *public relations* och reklam. Edward Bernays, den mest bemärkta bland dessa reklammän, deklarerade exempelvis 1928 att ett välordnat demokratiskt samhälle krävde ”[t]he conscious and intelligent manipulation of the organized habits and opinions of the masses”.²⁴ Enligt Bernays var det i både kommersiell affärsverksamhet och politik en central uppgift att studera publikernas preferenser och hur dessa kunde påverkas.²⁵

Till premisserna för dessa debatter om propagandans roll i samhällslivet hörde antaganden om befolkningens medborgerliga kompetenser. Många debattörer, forskare och reklammän framhöll att allmänheten

ägde förmågan att lära sig att bedöma och välja mellan budskap på ett åtminstone hjälpligt rationellt sätt. Men bland samma grupper fanns också uppfattningen att gemene man och det offentliga livet präglades av en djupgående irrationalitet.²⁶ För många amerikanska liberaler pekade problemet med propaganda ut en kris för den demokratiska teorins fundament.²⁷ Vad skulle göras om allmänheten visat sig vara betydligt mindre upplyst och rationell än vad som tidigare antagits? Demokratiska ”realister”, till vilka Walter Lippmann och många andra ledande samhällstänkare hörde, tog fasta på människornas svårigheter att bilda sig en riktig uppfattning om verkligheten, både på grund av mänskliga tillkortakommanden och propaganda från kommersiella och politiska särintressen.²⁸ Mot teknokratiska slutsatser av dessa beskrivningar ställde sig demokratiska ”idealister” så som John Dewey. I *The public and its problems* (1927) försvarade han medborgarnas förmågor att samlas och lösa frågor av gemensamt intresse. Experternas uppgift var att stödja och förbättra dessa diskussioner och därmed underbygga formandet av välinformerade och kompetenta ”publics”.²⁹ Experterna skulle, som Brett Gary sammanfattar, ”facilitate the democratic dialogue and thereby create a shared political consciousness and a shared set of interests”.³⁰

Dessa exempel är hämtade från USA, men liknande diskussioner pågick också i Europa. Flera framstående publikforskare i Nordamerika var i själva verket emigranter från Tyskland.³¹ Det tyska fallet visade också hur mycket som kunde stå på spel i demokratiskt hänseende. Även om tysk forskning och populärpress oftast lutade sig mot uppfattningen om allmänheten som en irrationell massa, och propaganda som en nödvändig och moraliskt neutral teknik, så artikulerades också de motsatta ståndpunkterna.³² Frågan om huruvida det var möjligt att göra propaganda för demokratin utan att bryta mot demokratiska principer blev allt mer akut i Tyskland under republikens sista år i början på 1930-talet. Bland annat fick de demokratiska krafterna utstå kritik för att ha misslyckats med att använda propaganda i mobiliseringen mot extremhögern. Propaganda tillskrevs på detta sätt vikt som en väsentlig faktor för demokratins överlevnad.³³

Diskussioner av detta slag – där publiker stod i centrum som kunskapsobjekt, och där skilda uppfattningar om allmänhetens medborgerliga kompetenser bröts mot varandra – pågick också i Sverige. Någon större eller mer systematisk undersökning av detta ämne föreligger inte, men

det är tydligt att liknande premisser och problemformuleringar som kännetecknade debatterna i USA och Tyskland även stod att finna här. Införandet av medborgarkunskap i fortsättningskolan är ett välkänt exempel på hur frågan om medborgerlig kompetens aktualiserades i samband med den allmänna rösträttens successiva införande.³⁴ Men under debatt stod även frågorna om massornas politiska inflytande, allmänhetens relation till experter, propagandans betydelse för det offentliga samtalet och reklamens förmåga att påverka människors föreställningar och handlingar. Enligt en reklamkritisk folkbildare som Alf Ahlberg höll i mitten på 1930-talet ”hela samhället på att förvandlas till ett enda ofantligt ’auditorium’”, där det inte var de mest välgrundade meningarna som segrade utan de som propagerades på skickligast vis”.³⁵ Uppfattningen om reklam och propaganda som en i sig neutral teknik möjlig att använda till det gemensamma bästa, var samtidigt väl företrädd. Den nordiska reklamkongressen 1937 hölls exempelvis under mottot ”reklamen tjänar samhället”, en beskrivning som togs på fullt allvar också av andra än reklammännen själva. Till kongressen var statsminister Per Albin Hansson inbjuden som talare, och han beklagade att kongressens program inte rymde ”en lektion i den politiska reklamens konst och i det bästa sättet att göra reklamen på detta fält samhällsgagnande”.³⁶

Ett demokratiskt problem

För den föreliggande undersökningen är det främst två aspekter i den tidigare forskningen som är relevanta att ta fasta på. För det *första* gör forskningen tydligt att de sätt som publikers beskrevs och analyserades hade viktiga samhällsteoretiska och politiska – om än inte *parti*-politiska – implikationer. Hur kunskap om publikers inhämtades och användes tillhörde med andra ord tidens viktiga demokratiska frågor. Detsamma gäller överväganden om vilka uppgifter som skulle tilldelas ”allmänheten” respektive ”experter”. Frågorna rörde medborgarnas kompetenser samt möjligheten av en upplyst allmänhet, och därigenom ytterst frågan om hur en demokratisk politisk kultur var möjlig. För det *andra* vill jag lyfta fram hur publikkategorin stod i centrum för en rad olika slags verksamheter – akademisk samhällsforskning såväl som populär samhällsdebatt och marknadsundersökningar – vilka alla producerade och kommunicerade förståelser av publikers och deras roll

i samhällslivet. Både som kunskapsobjekt och som föremål för överväganden på dessa områden överlappade och informerade analyserna av publikerna varandra. Gränserna mellan publikerna förstådda som exempelvis medborgare eller konsumenter var exempelvis inte sällan flytande eller explicit upplösta.

I den tidigare forskningen om mellankrigstidens publikdiskussioner har man inte uppmärksammat hur överväganden om publikerna var en integrerad del av de sätt som offentliga samhällsdiskussioner utformades på. Hur föreställdes och tilltalades publikerna när exempelvis befolknings- eller fritidsproblemen debatterades? Detta förhållande är inte begränsat till forskningen om mellankrigstiden. Företeelser såsom offentliga debatter, radioföredrag eller utställningar har framför allt undersökts i syfte att klarlägga vilka ståndpunkter som bröts mot varandra, eller vilka budskap som publikerna förväntades ta till sig. Många forskare har undersökt hur till synes opolitiska uttryck i medierna dolt politiska agendor eller understött ideologier.³⁷ Andra har visat hur utställningar etablerat kategorier och förhållningssätt knutna till nationell identitet, civilisation, kön eller klass.³⁸ De politiska och samhällsteoretiska implikationerna av de sätt som publikerna involverades i offentliga diskussioner på är däremot betydligt mindre utforskade.³⁹

Ett för denna studie förebildligt undantag utgörs av David Goodmans bok *Radio's civic ambition: American broadcasting and democracy in the 1930s* (2011). Goodman visar hur ett "civic paradigm" präglade amerikansk radio från mitten av 1930-talet. Enligt detta medborgerliga paradigm var radions uppgift inte endast att vända sig till lyssnarna i deras egenskaper av medborgare, utan att också bidra till att skapa medborgare och en demokratisk politisk kultur. Denna ambition var explicit ett svar på de hot mot demokratin som identifierades i samtiden, och som diskuterades av exempelvis Lippmann och Dewey. Målsättningen var att skapa lyssnare som var kritiska och argumenterande samt var toleranta inför andras ståndpunkter och öppna för att ompröva sina egna. Liksom hos Dewey var sökandet efter svar det centrala i den demokratiska processen, snarare än slutsatserna.⁴⁰

Goodman visar särskilt väl hur det medborgerliga paradigmets var inbyggt i *praktisk verksamhet*. Centralt för radioprogrammen var att låta lyssnarna ta del av *olika* ståndpunkter i en fråga. I ett av dessa program hölls anföranden av ett antal inbjudna talare som företrädde olika åsikter i en aktuell politisk, ekonomisk eller social fråga. Därefter var det den

närvarande publikens uppgift att ställa frågor till talarna. Radiolyssnarna å sin sida förväntades fortsätta diskussionerna, exempelvis inom ramen för särskilda lyssnargrupper.⁴¹ Dessa praktiska svar på hoten mot demokratin är, som Goodman framhåller, inte bara som regel glömda av historikerna. De ger också en ny och mer optimistisk bild av dåtidens uppfattningar om medborgarnas förmågor än den som varit gängse i forskningen.⁴²

Inom politisk teori och näraliggande fält fortgår de normativa diskussionerna om medborgarnas kompetenser och villkoren för välfungerande politiska offentligheter.⁴³ Men dessa diskussioner är också relevanta att studera som historiska fenomen. Detta gäller särskilt om undersökningen tar fasta på praktiska svar på dåtidens frågor om publik och demokrati, det vill säga försöken att organisera allmänna diskussioner om samhällsangelägenheter. På så sätt kan vi få ny kunskap om hur överväganden om publik utformade utrymmen för medborgerligt agerande i den moderna demokratin. Detta betyder dock inte att det följande ska läsas som en framstegshistoria. Kriterier för sanning och auktoritet satte upp villkor för vad och vem som kunde inkluderas i diskussionerna. Begrepp som ”allmänheten”, kan dölja att en publik inte inkluderar alla på ett jämlikt vis, exempelvis genom ett språkbruk som inte är begripligt, meningsfullt eller lika tillgängligt för alla.⁴⁴ En viktig utgångspunkt för mellankrigstidens diskussioner var emellertid att kvinnor och arbetarklassens män nu var en oundviklig del av allmänheten som formellt fullvärdiga medborgare. I de båda fall som ska studeras sattes det också stort värde på att så många som möjligt engagerade sig i problemen. Arrangörerna av utställningen i Ystad var, liksom makarna Myrdal när de publicerade *Kris i befolkningsfrågan* (1934, omarbetad upplaga 1935), engagerade i ett medvetet samhällsbygge där de publik som eftersträvades representerade viktiga politiska ideal.⁴⁵

Diskussionerna om befolkningen och fritiden präglades av ambitionen att upprätta medborgerliga publik som frivilligt, aktivt och gemensamt deltog i det demokratiska samhällslivet. Stundtals positionerades medborgerliga publik också som konsument. I detta ligger inte nödvändigtvis någon motsättning.⁴⁶ Ideal och handlingsmöjligheter som medborgare eller konsument är ofta medvetet skapade för att passa politiska målsättningar och ekonomiska intressen.⁴⁷ Den historiska forskningen har också visat att förståelserna av vad det innebär att vara medborgare respektive konsument har sammanfallit och samproducerats. 1930-talets nya marknadsundersökningar var exempelvis centrala för att

ge vetenskaplig legitimitet åt uppfattningen om konsumenten som en medborgare som ”röstade” genom sina val att köpa den ena eller andra produkten. Dessa undersökningar ansågs också ofta kunna bidra till en demokratisering av marknaden genom att göra konsumenternas preferenser kända, på ett liknande vis som opinionsundersökningar tänktes fungera demokratiserande i den politiska sfären.⁴⁸ Forskarna har också visat hur reklamskapare likaväl som konsumentföreträdare använde metaforer från politikens värld för att ge mening åt ageranden som konsument.⁴⁹ Samtidigt har politisk verksamhet, exempelvis 1930-talets New Deal i USA, många gånger syftat till att skapa medborgare som bidrog till samhället genom sin konsumtion.⁵⁰

Genom att ta fasta på fördelningen av uppgifter, ansvar och auktoritet i utredandet av gemensamma angelägenheter utforskar denna undersökning en politisk historia. De processer som studeras inbegrepp på uppenbara sätt utövande av makt, så som detta begrepp använts i Michel Foucaults efterföljd. Maktutövning förstås i denna forskning som *produktiv*, eftersom den inte bara inskränker utan även kan skapa nya möjligheter för handlande.⁵¹ Ett exempel är produktionen av handlingsutrymmen för medborgare och konsumenter där nya uppgifter, valmöjligheter och krav innebar såväl nya begränsningar som nya möjligheter. Med andra ord är befolkningsfrågan och fritidsutställningen intressanta på fler sätt än som förklaringar till ett visst socialpolitiskt utfall. Evenemang av detta slag fick en politisk betydelse genom att understödja former av publikt agerande i relation till aktuella samhällsangelägenheter.

Socialreformism

1930-talets socialreformism lade stor vikt vid en fungerade demokratisk debatt, vilket ställde publikerna och deras förmågor i fokus. Samtidigt är detta en påtagligt underutforskad aspekt av socialreformismens praktiska verksamhet. Syftet med detta avsnitt är att underbygga och utveckla dessa påståenden. För det första är avsikten att klargöra min förståelse av socialreformismens karaktärsdrag, samt att utreda hur publikerna var principiellt viktiga för verksamheten. Jag kommer att argumentera för att evenemang riktade till allmänheten var tillfällen att dels arbeta igenom problembeskrivningar och lösningsförslag, dels att utforma allmänhetens förhållningssätt till samhällsrelevant kunskap, något som i sig kan förstås som en reformistisk praktik. För det andra kommer jag att diskutera den

tidigare forskning rörande svenska förhållanden som berört frågor om reformism, publikker och medborgerliga kompetenser. Denna forskning är av två delvis överlappande slag. Det rör sig dels om undersökningar av bruket av massmedier i formeringen av välfärdssamhället, dels studier om den så kallade sociala ingenjörskonsten. Här kommer jag att visa hur det är möjligt att ta fasta på aspekter av båda dessa forskningslägen för att ställa nya frågor om socialreformistisk praktik på 1930-talet.

Upprättandet av allmänna angelägenheter

Tiden mellan första och andra världskriget var fylld av kriser, konflikter och hotbilder. I Europa och Nordamerika ägnades politik och samhällsdebatt oavbrutet åt ekonomiska problem, arbetslöshet och arbetsmarknadskonflikter. I demokratierna stod politiska konflikter mellan höger och vänster, men även mellan demokratiska och antidemokratiska rörelser på båda politiska kanter. Vägen av demokratisering efter världskriget vände snart och mot slutet av 1930-talet var demokratiska statsklick ett undantag i Europa. I denna process växte ett nytt slags populistisk diktatur fram, med Italien och Tyskland som främsta exempel. De auktoritära ledarna underbyggde där sin makt genom att mobilisera "massorna". För demokratiska rörelser, som också sökte bygga upp och manifesteras ett stort och brett stöd, var dessa diktaturer särskilt hotfulla eftersom de tycktes visa att demokratin kunde undergrävas inifrån. Svåra legitimitetsproblem för demokratierna, till vilka de ekonomiska kriserna bidrog, medverkade likaså till att demokratins förutsättningar och möjligheter var ständigt återkommande teman i den offentliga debatten. Diskussionerna om ekonomi och politik överlappade också striderna kring den "moderna" konsten, arkitekturen och populärkulturen. Det rörde sig om konflikter kring fundamentala frågor om önskvärda sätt att leva och arbeta, vilka ställde kollektiva identiteter knutna till exempelvis nation, klass och kön på spel. Vad som var värt att bevara av estetiska och sociala värden, och vad som borde komma i stället, var i högsta grad öppet för omförhandling.

Men även om mellankrigstiden kännetecknades av en rad motsättningar och en stigande oro för ett nytt storkrig, fanns bland många demokratiskt sinnade en påtaglig framtidstro. Den breda socialreformistiska rörelse som står i fokus i denna undersökning präglades av en sådan optimism. En utgångspunkt var möjligheten att aktivt forma samhället

och människorna. Målet var att framställa sociala relationer, politiska institutioner och ekonomiska förhållanden som var demokratiska, jämlika, harmoniska och effektiva – målsättningar som inte alltid gick att förena. Tron på möjligheten till uppbrott och nyskapande var dock stark. Där människors vanor och föreställningar tycktes släpa efter och därför hejda den ekonomiska, tekniska eller politiska utvecklingen fanns en beredvillighet att förändra dessa. Professionellt rörde det sig om en bred skara samhällsvetare, politiker, arkitekter, folkbildare, konstnärer och formgivare. Frågorna de arbetade med var också breda och av olika slag, från sociala försäkringar, stadsplanering, arbets- och bostadsförhållanden till utbildning och hälsovård. Reformismen var inte heller partibunden, även om den främst bars upp av liberaler och socialdemokrater. Politiskt samlades de kring uppfattningen att centrala samhälleliga relationer måste hållas utanför marknadens inflytande, och att det var möjligt att planera för bättre sociala och ekonomiska förhållanden.⁵²

Rörelsen bands samman av ett omfattande transnationellt utbyte i form av publikationer, konferenser, studieresor, föreningar och utställningar. Exempel på detta är makarna Myrdals resor i USA, den amerikanska journalistens Marquis W. Childs' studie av den svenska kooperativa rörelsen i *Sweden: The middle way* (1936), liksom den svenska socialdemokraten Anna Lenah Elgströms liknande analyser av New Deal, publicerade som *U.S.A. i örns tecken* (1934).⁵³ Daniel T. Rodgers har i sin studie av amerikansk socialpolitik visat att utbyten av dessa slag var centrala då samhällsproblem definierades och lösningsförslag arbetades igenom. Här var publika, icke-statliga aktiviteter en del av den process där problem, lösningar och målsättningar utarbetades och därmed möjliggjorde formellt politiska åtgärder.⁵⁴ Detta var ett sätt på vilket publikationer och offentliga diskussioner var viktiga för socialreformismen.

Många av de verksamheter Rodgers lyfter fram var produktiva också på andra sätt än att bidra till ett visst socialpolitiskt utfall. Utställningar och debatter var tillfällen då samhällsfrågor etablerades som angelägenheter inte bara för sakkunniga utan även för den stora allmänheten. Det var inte endast beskrivningarna av problem, mål och medel som behövde utarbetas. Även sätten att engagera omfattande publikationer för dessa framställningar behövde noga övervägas. Som denna undersökning kommer att visa fästes det avsevärd vikt vid *hur* en fråga diskuterades i en debatt, *hur* besökarna inhämtade kunskaper på en utställning samt *hur* åhörarna lyssnade på radio. Om en debatt exempelvis avsåg att främja

den demokratiska åsiktsbildningen i en nationellt angelägen fråga var det inte likgiltigt huruvida debattsituationen utformades som ett i sig nationellt samlande, demokratiskt evenemang.

Själva den pedagogiska situationen var med andra ord viktig utöver att ”upplysa” medborgarna om vissa fakta.⁵⁵ Här erbjöds möjligheter att utforma medborgerliga *förhållningssätt* till denna kunskap, vilka i sig tänktes bidra till lösningen på specifika samhällsproblem. De sociala utställningar Rodgers nämner som exempel på hur samhällsproblem genomarbetades är särskilt tydliga i detta avseende.⁵⁶ Detta slags utställningar utformades för att lära allmänheten en ny förmåga att se och reflektera kring hur de egna erfarenheterna ingick i större sociala sammanhang, något som syftade till att göra var och en delaktig i reformeringen av dessa sammanhang.⁵⁷ I Sverige rymde exempelvis Stockholmsutställningen 1930 en sådan social utställning i form av paviljongen ”Svea Rike”. I ljuset av ett omfattande kunskapsstoff instruerades besökarna att se sig själva som en del av det moderna Sverige, och reflektera över frågan ”Vad har vi gjort av Sverige, och vad skola vi göra?”⁵⁸

Stockholmsutställningen är över huvud taget ett tydligt exempel på tidens utåtriktade och transnationella socialreformism.⁵⁹ Framställningarna av aktuella samhällsproblem var avsedda att engagera både sakkunniga och allmänhet. Arrangörerna lyfte också fram utländska förebilder för det nya slags utställning man hade ambitionen att skapa. Det rörde sig, framhölls i programförklaringen, om en utställning där problem åskådliggjordes, och där både positiva och negativa lärdomar drogs.⁶⁰ Ambitionen att väcka diskussion var uttalad. Bostadsavdelningen hade exempelvis ambitionen att ”ställa problemen, fixera frågorna, snarare än att lösa dem”.⁶¹ Ett övergripande mål var att påvisa hur bostadsgestaltning och bohag var ”en angelägenhet för varje invånare” i Sverige, och ytterst syftade utställningen till att skapa ett ”högvärdigt samhälle”.⁶² Pedagogiska överväganden var centrala. Det gällde bland annat att få bort den ”museala högtidlighet” som präglat tidigare utställningar, och istället ställa ut föremål ”butiksmässigt”.⁶³ Man eftersträvade en ”livsnärhet” genom att ställa ut ekonomiskt överkomliga, möblerade lägenheter i full skala.⁶⁴ En strid ström böcker och artiklar i såväl facktidsskrifter som i populärpress ägnades åt att fördjupa debatten om utställningen och dess visioner om arkitektur, design och ett nytt samhälle. Hit hörde exempelvis den välkända programskriften *acceptera* (1931), liksom böcker

av Gotthard Johansson och Gustaf Näsström, vilka senare engagerade sig som arrangörer av fritidsutställningen.⁶⁵

Att upprätta offentligheter för diskussion av samhällsangelägenheter var alltså en viktig del av tidens reformism, och stora resurser lades ner på dem. Dessa offentligheter erbjöd tillfällen för utarbetning av specifika frågor, problem och projekt, och de var principiellt utåtriktade i syfte att väcka diskussion. Trots omfattningen av verksamheten, och trots den vikt som tillskrevs den i samtiden, har frågor om överväganden och metoder för att engagera publikerna förblivit underutforskade. Forskningen om 1930-talets debatter, utställningar, radioserier eller upplysningskampanjer har främst inriktats på att klargöra vilka politiska ståndpunkter som intogs, eller vilka ideologiska budskap som spreds. Det är exempelvis känt vad ledande debattörer hade för uppfattningar om funktionalismen, försvaret och ungdomens urartning, eller vilka förhållningssätt som statliga hälsokampanjer propagerade för.⁶⁶ På samma sätt finns det utförliga studier av de ledande debattörernas ståndpunkter i 1930-talets befolkningsdiskussioner, men långt mindre kunskap om hur ”allmänhetens” deltagande utformades – exempelvis i radioutsändningar eller tidningsenkäter. Befolkningsfrågan framstår i tidigare forskning som en debatt mellan en handfull samhällsvetare och politiker, mot bakgrund av mer anonyma opinioner av varierande politisk färg.⁶⁷ Sådan forskning lämnar därför denna avhandlings frågor i allt väsentligt obeaktade.

Vi vet alltså endast lite om hur publikerna aktiverades och värderades i samband med socialreformistisk praktik, och ännu mindre om hur detta var en del av de samtida diskussionerna om allmänhetens medborgerliga förmågor. Någon forskning som har gjort till huvudsak att utreda dessa frågor finns inte. Men som nämndes tidigare har två typer av historiska undersökningar ändå bidragit med resultat som ska beaktas. Det rör sig för det första om forskning om bruket av massmedier i formeringen av välfärdssamhället. För det andra rör det sig om undersökningar av social ingenjörskonst.

Massmedier, experter och allmänhet

Det går inte att sätta likhetstecken mellan socialreformismens visioner och den svenska välfärdspolitik. De förra ingick däremot i många av de projekt som i efterhand lyfts fram som delar av välfärdssamhällets bygge. Hit hör flera av de verksamheter som analyserats av mediehistoriskt inrik-

tade forskare. I första hand har denna forskning utrett hur massmedier användes för att sprida föreställningar och etablera samtycke. Historiker har således visat att ämnen, frågor eller diskurser som var framträdande inom folkhemsvisioner och välfärdsprojekt återfanns i massmedier såsom radio, press och utställningar. Forskarna har också framhållit hur värderingar och målsättningar sammanfallit på ett sådant sätt att medierna kan sägas ha bidragit till att skapa samtycke för folkhemstänkande och välfärdspolitik. Många personliga kopplingar har dessutom påvisats, där välkända reformister även uppträdde i exempelvis radions folkbildande program. Till denna historieskrivning hör Anne-Li Lindgrens undersökning om hur medborgarskapsideal för barn utformats, Karin Nordbergs studie av radions tidiga folkbildningsverksamhet samt Sofia Seifarths forskning om den sociala brevlådan som inrättades i radion 1939.⁶⁸ Även Ylva Habels *Modern media, modern audiences* (2002) är delvis ägnad åt frågor av detta slag. En stor del av Habels forskningsintresse riktas mot populärkulturella kontexter till film och filmvisningar. Men valet av fallstudier fångar även upp ett par diskurser som författaren menar underbyggde välfärdsprojektet. Habel utforskar bland annat tävlingar och kampanjer som tematiserade hygien, eugenik och fritid, och hon har visat exempel på hur reklam lyftes fram som en samhällsbyggande praktik. Habel menar att evenemang av dessa slag, där publikerna uppmanades att frivilligt engagera sig, kan bidra till att förklara hur föreställningar som associerats med det tidiga välfärdssamhället spridits och accepterats.⁶⁹

Denna avhandling skiljer sig från tidigare forskning genom att den inte syftar till att visa hur budskap och föreställningar spridits eller samtyckte skapats. Frågorna om varför människor kom att sluta upp bakom välfärdspolitiken eller folkhemsvisionerna kommer alltså inte att vara styrande för undersökningen. Det är de visioner som underbyggde verksamheterna, snarare än deras utfall, som motiverar undersökningen. Det jag är intresserad av är tids- och platsspecifika överväganden och metoder, där publikers involvering i samhällsfrågor kan förstås som svar på frågor om allmänhetens roll i demokratin. Befolkningsfrågan och fritidsutställningen är här intressanta eftersom de aktualiserade denna centrala samhällsteoretiska problematik.

Tidigare forskning har likväl bidragit med resultat av relevans för den föreliggande undersökningen. Habels undersökning understryker på ett åskådligt vis den intermediala spridningen av de välfärdsdiskurser som studeras, där bland annat spel- och journalfilm, populärpress, utställningar

och arkitektur flätades samman. I dessa populära sammanhang, skriver hon, tilltalades publiken samtidigt som medborgare, konsumenter och patienter.⁷⁰ Analysen är därmed ett exempel på det betydelsefulla i att inte fokusera på enskilda medier, utan snarare undersöka en mediekultur där olika medier tillsammans skapar publika sammanhang. I denna avhandling gör en sådan metod det möjligt att upptäcka och utforska det rörliga, differentierade och motsägelsefulla i tidens överväganden om publik.

Nordberg, Lindgren och Seifarh har i större utsträckning än Habel tagit fasta på möjligheten att studera de publika relationerna till samhällsangelägen kunskap. Mer specifikt har de studerat relationerna mellan experter och allmänhet i massmediernas deltagande i välfärdsprojektet. I en analys av samtal i radion visar Lindgren hur både barn och vuxna kunde tilldelas olika relationer till kunskap – som expert, lärare eller elev. Det som förmedlades var enligt Lindgren ett ideal om en aktiv medborgare som i bästa fall skulle delta i realiserandet av folkhemmet.⁷¹ Nordberg argumenterar för att radions folkbildande kunskapsförmedling som regel präglades av auktoritära mönster där sakkunniga höll monolog för lyssnare som själva inte kom till tals, men att de senare även ibland kunde uppmuntras att förhålla sig mer aktivt och diskutera kritiskt med andra lyssnare.⁷² Seifarths undersökning visar att den sociala brevlådans form inte var monologisk på samma sätt som föredragen, och att den därtill kunde uppmana till politiskt engagemang. Samtidigt kunde dock lyssnarbrev förstärka experternas position, bland annat genom att breven blev bevis för behovet av sakkunnig upplysning.⁷³

Forskarna har alltså bidragit med exempel på hur mediebruk kunde vara en del av tidens svenska reformism på andra sätt än genom att sprida föreställningar eller etablera samtycke, även om det senare som regel stått i fokus. Det som visats är hur publik tilltalats som medborgare, konsumenter och patienter, samt hur den ojämna relationen mellan experter och allmänhet kan spåras i bruket av massmedier. Men övervägandena om och metoderna för aktivering och involvering av publik i behandlingen av aktuella samhällsangelägenheter har inte ägnats någon utförlig analys som svar på tidens debatt om medborgarnas demokratiska förmågor. Här finns det goda skäl att göra bruk av forskningen om social ingenjörskonst på ett betydligt mer genomarbetat sätt än vad som tidigare varit fallet i den mediehistoriskt inriktade välfärdsforskningen.⁷⁴

Social ingenjörskonst

De utförligaste analyserna av uppfattningar om allmänhetens medborgerliga förmågor och uppgifter står alltså för svensk del att finna i forskningen om social ingenjörskonst. Vad avses då med social ingenjörskonst? Vad har den att göra med frågorna om allmänhetens medborgerliga kompetenser? Det intressanta i detta sammanhang är vår tids användning av social ingenjörskonst som ett analytiskt begrepp.⁷⁵ Den begrepps-användning som förekommer i exempelvis James C. Scotts *Seeing like a state* (1998) eller John M. Jordans *Machine-age ideology* (1994) är i stora drag representativa exempel. Social ingenjörskonst avser planering med sikte på en genomgripande förbättring av samhället – inklusive människors beteenden och livsvillkor. Den sociala ingenjörskonsten präglas enligt denna förståelse av en stark optimism grundad i uppfattningen om möjligheten att göra sig kvitt det förflutna och lösa samhällsproblem med vetenskapliga metoder. Tron på vetenskapen som problemlösande verksamhet innebar samtidigt att politisk verksamhet samt lokal och vardaglig kunskap nedvärderas.⁷⁶

Begreppet social ingenjörskonst åsyftar därmed en elitistisk reformism, där en exklusiv vetenskaplig kunskap krävs för att beskriva samhällsproblem och utforma deras lösningar. De ”sociala” ingenjörerna lånade prestige, terminologi och förhållningssätt till problemlösning från den industriella ingenjörskonsten, vars resultat – från flygplan till telefoner, radioapparater och kylskåp – omvandlat kommunikationer och vardagsliv på förebildliga sätt. Genom att importera termer från en verksamhet som tycktes kunna lösa komplicerade problem med effektiva och obestridda metoder doldes möjligheterna att faktiskt ha olika uppfattningar i de samhällsfrågor som det talades om. Samtidigt var språkbruket en del av en allmän ambition att hantera samhällsproblem ”sakligt”, det vill säga med vetenskapens hjälp och utan att bekymra sig om traditionella värderingar eller förgivettagna konventioner.⁷⁷

De vetenskapliga ambitionerna har förståtts som ett svar på en utgångspunkt i den pessimistiska tolkningen av masssamhället, nämligen att de flesta medborgare inte hade kompetens att förstå eller bidra till att lösa samhällsproblem.⁷⁸ I Sverige har som regel makarna Myrdal stått i fokus som ett slags paradigmatiske sociala ingenjörer. Några av deras texter från 1930- och 1940-talen har varit den självklara referensen för att förstå vad den sociala ingenjörskonsten var för något. Forskarna tycks också

ense om att som tänkesätt slog social ingenjörskonst igenom i Sverige först på 1930-talet.⁷⁹

Historieskrivningen om svenska förhållanden faller in i forskningens allmänna mönster. Enligt exempelvis Göran B. Nilsson utgår sociala ingenjörer, inklusive Myrdal, från ”politiskt accepterade, gemensamma värden, som ska omsättas i praktiken med hjälp av rationalistiska, vetenskapliga metoder”. Att fastställa gemensamma värden krävde samtidigt en expert som medlare mellan folkets sanna och falska idéer och ett i praktiken oändligt expertvälde som fråntar individerna ansvar för sin egen framtid.⁸⁰ Ola Sigurdson utvecklar detta genom att bland annat framhålla att för makarna Myrdal var värdegemenskapen inte bara något som ska tolkas utan även ”aktivt odlas fram”.⁸¹ Hos dem presenteras därmed ”en normativ vision om det goda samhället”, och således inte endast tekniska lösningar på givna problem. Sigurdson framhåller samtidigt att visionen inte presenterades som sådan, utan gjordes oåtkomlig för politisk diskussion genom hänvisningarna till vetenskap och rationalitet.⁸²

I forskningen anses alltså den sociala ingenjörskonstens företrädare ha förespråkat en typ av expertis som är att förstå som problematisk ur demokratisk synvinkel. En del av forskningen har tagit formen av en ”övergreppshistoria”, där de tillfällen då praktiserad social ingenjörskonst resulterat i svårt mänskligt lidande studerats.⁸³ Andra problem som diskuterats har varit mer generella och vardagsnära. Människors bestämmanderätt över sina egna vardagsliv anses ha utmanats. I Sverige blev en sådan tolkning särskilt uppmärksammas efter Yvonne Hirdmans *Att lägga livet tillrätta* (1989).⁸⁴ Problematiken rör vad Hirdman talat om som det ”lilla livet”, det vill säga ”att sova, äta, avla, föda, fostra, bo och klä sig”. Hon framhöll expertisens ambitioner att förändra människors vardagsvanor och tänkesätt på sätt som underkände samma människors egna kunskaper och erfarenheter. I stor utsträckning handlade detta om kvinnor, vars liv antogs vara i särskilt behov av att anpassas till det moderna samhället.⁸⁵

Det akademiska intresset för social ingenjörskonst mot slutet av 1980-talet var del av en mer allmän omvärdering av det svenska välfärdssamhället.⁸⁶ Omvärderingen innebar att många forskare och samhällsdebattörer tog ställning till de principiella frågor om relationen mellan experter och allmänhet som diskuterades redan av de historiska aktörerna. Nu besvarades emellertid frågorna annorlunda. Att medborgarna hade en förmåga till självbestämmande togs för givet. I exempelvis den statliga

Maktutredningen – som Hirdmans nämnda bok var en del av – hade den demokratiska problematiken förskjutits från att handla om medborgarnas *förmågor* att påverka samhällsutvecklingen, till att handla om deras *praktiska möjligheter* att göra samma sak.⁸⁷

Även i andra fall har problemformuleringarna i senare tids forskning inneburit ställningstaganden till de historiska aktörernas försanthållanden. Dåtidens reformister såg, som exempelvis Hirdman framhållit, inte någon nödvändig motsättning mellan individ och samhälle, och misstänksamheten riktades snarare mot individerna än mot samhället.⁸⁸ Gångse inom historieforskningen har varit det motsatta: motsättningen mellan individ och samhälle har tagits för naturlig, och misstänksamheten har riktats mot samhället.⁸⁹ Skillnaden är ett uttryck för två politiska rationaliteter vars olika samhällsteoretiska utgångspunkter alltså medfört tydliga förskjutningar i problemformuleringarna.⁹⁰ Dessa omvärderingar hade konsekvenser för vad som ansågs vara intressanta historiska studieobjekt. Det liberalt individualistiska idealet ställde frågor om välfärdssamhällets exkluderingar, tvångsåtgärder och omyndiggörande i centrum. Misstänksamheten mot samhället medförde ett fokus på hur också människor som ansågs ”normala” underordnats samhälleliga krav.⁹¹

Under det senaste decenniet har de mest uppenbara överdrifterna och förenklingarna i den starkt politiserade akademiska debatten om välfärdstaten övergivits. Det som betonas numera är snarare historiens komplexitet och motsägelsefullhet, och att en och samma process kan vara både disciplinerande och frigörande.⁹² Detta är en förändring som är värd att utveckla i nya riktningar. Det jag vill ta fasta på är att de forskare som intresserat sig för social ingenjörskonst – och därmed åtminstone indirekt diskuterat historiska uppfattningar om medborgarnas kompetenser – i mindre utsträckning har studerat hur dessa kompetenser också diskuterades, underbyggdes och övades. Detta trots att de som utpekats som sociala ingenjörer – inklusive de paradigmatiska makarna Myrdal – i själva verket ägnade omfattande ansträngningar åt att reflektera över värdet av medborgerliga förmågor och åt att uppmuntra offentliga diskussioner. Av den tidigare forskningen är det lätt att få intrycket att personer såsom makarna Myrdal endast var intresserade av att på ett enkelriktat vis upplysa eller fostra befolkningen, och att sådana ambitioner präglade 1930-talets offentligheter i stort.⁹³

Då inkludering och delaktighet i samhällslivet framstår som självklara värden blir det naturligt för forskningen att undersöka exkluderande

och underordnande praktiker. Men även de historiskt specifika sätten att inkludera, aktivera och delaktiggöra medborgare är värda att studera. Detta kan dessutom bidra till en ny förståelse för de visioner som pekats ut med begreppet social ingenjörskonst. De två delstudierna i denna avhandling ger sådana möjligheter. Diskussionerna om befolkningen och fritiden rörde både individuellt livsinnehåll och övergripande samhällsangelägenheter – det vill säga de båda områden som forskningen om social ingenjörskonst satt fokus på. Det jag vill veta är, som redan påpekats, vilka uppgifter som tilldelades publikerna, vilken roll de skulle fylla i reformeringen av samhället, och hur deras deltagande i diskussionerna bedömdes och värderades.

Det rörde sig inte om någon storskalig samhällsplanering av det slag som social ingenjörskonst ofta associeras med. Men befolkningsfrågans och fritidsutställningens sätt att organisera publikerna bidrog ändå med modeller för medborgerligt agerande med bäring på det önskade samhällslivet i stort. I likhet med den tidigare forskningen om social ingenjörskonst är det också i hög grad *visioner* jag studerar. I mitt fall är det dock visioner som var ovanligt påtagliga, eftersom de inte bara kan studeras i programtexter eller som förslag i offentliga utredningar. Visionerna var *inbyggda* i själva organiseringen av de offentliga diskussionerna, radioprogrammen och pressdebatterna, liksom i den praktiska utformningen av utställningen och alla de texter och bilder som omgärdade den.⁹⁴

Metodiska överväganden

Denna avhandling undersöker hur överväganden om publikers förmågor, behov och uppgifter var en integrerad del i socialreformistiska projekt där samhällsangelägenheter diskuterades. De politiska och samhällsteoretiska implikationerna av dessa överväganden kan i sin tur tydliggöras genom att sättas i samband med tidens publikanalyser, där allmänhetens medborgerliga kompetenser uttryckligen ställdes i fokus. Dåtidens sätt att organisera samhällsdiskussioner kan på så sätt analyseras som svar på frågor om hur en demokratisk politisk kultur var möjlig. Som alla forskningsuppgifter innebär detta att andra typer av frågor lämnas obesvarade. Jag kommer *inte* att försöka uttala mig om publikers sociala sammansättning, eller om de sätt som publikerna eventuellt påverkades av eller upplevde det ena eller andra budskapet. Inte heller är syftet att

undersöka vilket eventuellt inflytande publikerna hade, exempelvis vad de betydde för ett visst socialpolitiskt utfall.⁹⁵

Undersökningen ansluter i sina utgångspunkter till senare decenniernas kulturhistoriska forskning.⁹⁶ Denna forskning har satt fokus på kultur i betydelsen av alla de meningsskapande aktiviteter som människor är involverade i.⁹⁷ I dessa analyser har begreppet *representation* varit centralt. Begreppet har använts för att analysera hur de framställningar och föreställningar som gör världen meningsfull är inbäddade i praktiker och materiella förmedlingstekniker (såsom utställningar, tidningspress, fotografier eller radioutsändningar). Den kulturhistoriska forskningen har på detta sätt undersökt hur meningsskapande äger rum i sociala, ekonomiska och materiella sammanhang. Men den har också undersökt hur meningsskapandet *återverkar* på dessa sammanhang. De sätt som representationer beskriver, ordnar och klassificerar bidrar till att forma relationer och handlingsutrymmen genom att framställa vad som är möjligt, önskvärt, problematiskt eller otänkbart. Poängen med representationsbegreppet är således att göra det möjligt att studera meningsskapande processer utan att reducera dem till vare sig ”avspeglingar” av exempelvis produktionsförhållanden, eller till ”idéer” frikopplade från praktiker och materiella omständigheter.

Framställningarna av publikerna – deras egenskaper och uppgifter – ska därför inte förstås som mer eller mindre förvrängda avbilder av ”verkliga” publikerna. Kulturhistoriska undersökningar tar i stället fasta på att representationer är högst verkliga, i den meningen att de både är empiriskt iakttagbara och fått påtagliga effekter för hur samhällen organiserats.⁹⁸ Hur publikerna förstås och framställs – som irrationella folksamlingar, som kollektiv av diskuterande medborgare, som passiva och isolerade individer – får exempelvis konsekvenser för sätten att framställa allmänna angelägenheter. I vår tid är det en del av politikernas arbete att framträda i massmedier för att debattera aktuell politik, samtidigt som massmedierna påtagit sig uppgiften att granska politikerna å publikernas vägnar. Detta slags samproduktion av medier och politik är ett exempel på de sätt som publikerna representeras som *medborgare*. De sätt på vilka politik ofta gjorts till underhållning i kommersiella massmedier visar dessutom hur publikerna samtidigt representerats som nöjesinriktade *konsumenter*.

Hur ska jag då gå till väga för att studera dessa representationer av publikerna? Mer utförliga principiella analyser av publikerna och deras roll i samhällslivet var ovanliga. Några svenska motsvarigheter till Lippmanns

eller Deweys ambitiösa analyser på 1920-talet står inte att finna. Som Goodman framhållit ska en sådan frånvaro av stora politisk-teoretiska utredningar – en frånvaro som även präglade det amerikanska 1930-talet – inte förstås som ett allmänt ointresse för frågor om allmänhetens deltagande i demokratin. Det gäller i stället för forskningen att söka på rätt plats.⁹⁹ Till dessa platser hör dåtidens mer handfasta reflektioner kring och den praktiska utformningen av offentliga samhällsdiskussioner: pressdebatter, radioutsändningar, utställningar och liknande tillställningar. En poäng med att studera mediehandlingar av befolkningsdiskussionernas eller fritidsutställningens slag är alltså att överväganden om publikerna här aktualiserades på ett relativt tydligt vis.¹⁰⁰

Även i dessa fall var dock mer omfattande utredningar fåtaliga. Svaren på avhandlingens frågor finns med andra ord inte färdigformulerade i källmaterialet. Istället krävs att dåtidens förståelse av publikers roll i samhällslivet rekonstrueras genom att lägga samman ett stort och heterogent material, vars huvudsakliga syften var andra än att bidra med principiella samhällsteoretiska utredningar av publikbegreppet. Till detta källmaterial hör böcker, artiklar och notiser i dagstidningar och tidskrifter, reklamtryck, film, fotografier och kataloger, samt otryckt arbetsmaterial såsom manuskript till radioutsändningar, mötesprotokoll och korrespondens. En viktig generell metodologisk utgångspunkt består i att inte på förhand ta en viss hierarki mellan källorna för given. En journalfilm, en bok eller en dagstidningsannons kan vara lika relevanta att ta i beaktande för besvarandet av frågeställningarna.

I denna undersökning kommer både explicita och implicita framställningar av publikerna att tas i beaktande. Det är i båda fallen viktigt att hålla i minnet att publikerna kan diskuteras utan att *termen* ”publik” förekommer. När dessa omtalades *explicit* – till exempel när de instruerades, beskrevs eller utvärderades – förekom lika gärna mer specifika termer såsom åskådare eller radiolyssnare. Alternativt talades om hur exempelvis ”allmänheten” eller ”gemene man” tog del av och bedömde de angelägenheter som diskuterades. Publikerna framställdes dessutom inte endast i text utan även i bild, vilket ytterligare gör det omöjligt att endast följa användningen av ordet.

Framställningar av publikerna kan även spåras som *implicita* förutsättningar för de aktiviteter som organiserades. Att publikerna tog del av diskussionerna om befolkningen och fritiden var en del av det som motiverade dem till att börja med. Det var förgivettagandet av publikerna med

specifika intressen, förmågor eller brister som gjorde det meningsfullt att tala till, söka forma eller agera som representant för dem. Ansågs det exempelvis vara meningsfullt att tala till deras förnuft, eller var det effektivare att appellera till känslor? Vilka slags publikers som förutsattes ta del av, eller ansågs *böra* ta del av diskussionerna kan framför allt utläsas i de *uppgifter* som tilldelades dem. Var det exempelvis deras uppgift att bidra med egna åsikter, eller endast att ta ställning till presenterade alternativ?

För att ytterligare klargöra analysens riktning kan begreppet *publikposition* användas. När instruktioner, uppmaningar och kritik riktas mot publikers, eller när förmågor och uppgifter tillskrivs dem, skapas positioner för tänkta åskådare, lyssnare eller läsare. Det som framställs på detta sätt kan beskrivas som ”roller”, men begreppet *position* sätter därutöver fokus på att det som framställs är en relation. I denna undersökning är det framför allt relationer till den medierade kunskapen om samhällsangelägenheter som står i fokus. Frågan är vad de förstådda publikerna var avsedda att göra med kunskaperna: studera, diskutera, kritisera, acceptera eller bidra till dem? Tillgängliggjordes kunskap för att underlätta individuella ställningstaganden, för att bilda opinion eller för att hindra diskussioner från att uppstå? De mediehändelser som avhandlingen analyserar kan förstås som exempel på hur, med Anders Ekströms formulering, ”den konkreta innebörden av sådana abstrakta begrepp som medborgare och allmänhet, publik och konsument utmejslats inom gemensamma historiska praktiker”.¹⁰¹

En näraliggande fråga rör *vems* representationer som studeras. Vad för slags aktörer var aktiva? I princip är alla som tog del av diskussionerna intressanta, men många lämnade inget källmaterial efter sig.¹⁰² De representationer av publikers som är tillgängliga för analys härrör främst från dem som arrangerade diskussionerna eller deltog i dem med egna skriftliga inlägg och kommentarer, det vill säga samhällsvetare, folkbildare, journalister, ledarskribenter och andra samhällsdebattörer. Detta betyder ändå att de historiska aktörerna som inkluderas i studien var en betydligt bredare skara än de som tog initiativ till diskussionerna. Varken befolkningen eller fritiden diskuterades som en intern angelägenhet inom en viss rörelse eller parti, utan var tvärtom principiellt inkluderande genom avsikten att väcka allmänt intresse och debatt. Även här finns det anledning att inte ta invanda hierarkier för givna. Undersökningens frågeställningar innebär att en till synes oansenlig insändare av en anonym skribent kan vara lika relevant för analysen som en stort upplagd essä av en professor.

Det är samtidigt värt att påminna om att det inte är intentioner som ska utredas. Det som är tillgängligt att studera genom det empiriska materialet är, för det första, hur diskussioner arrangerades samt hur ståndpunkter och argument utformades – *inte* vilka drivkrafter eller avsikter som låg bakom aktörernas handlande. Vidare är det, för det andra, de *mönster* i fråga om praktiker och argument som står i fokus för studien, snarare än enskilda personers bidrag. Evenemang såsom utställningen i Ystad eller Radiotjänsts programserie om befolkningsproblemen är på detta sätt exempel på den modernistiska socialreformism som diskuterades ovan, även om alla arrangörer inte nödvändigtvis kan kategoriseras på detta vis.

Noter

I citat har uppenbara sättningsfel korrigerats. Alla emfasmarkeringar har återgivits genom kursivering. Sidhänvisningar till Myrdal & Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan* sker enligt principen: s. 80 (första två upplagorna)/90 (folkupplagan).

1. En utåtriktad reformism

- 1 "Vad vet folket om de folkvalda och deras sysslande på Helgeandsholmen?", *Morgonbris* 1935:5, s. 7.
- 2 *Ibid.*, s. 5.
- 3 *Ibid.*, s. 7. Hur marknadsundersökningar skulle bidra till att lösa problemet specificerades inte. Tanken var förmodligen att studierna skulle bilda ett underlag för åtgärder, eller så skulle publiceringen av undersökningarna bidra till att bilda medborgarna om viktiga förhållanden.
- 4 Se t.ex. Brett Gary, *The nervous liberals: Propaganda anxieties from World War I to the Cold War* (New York & Chichester, 1999); Sarah E. Igo, *The averaged American: Surveys, citizens, and the making of a mass public* (Cambridge, Mass. & London, 2007); Corey Ross, "Mass politics and the techniques of leadership: The promise and perils of propaganda in Weimar Germany", *German history* 2006:2.
- 5 Se särskilt Daniel T. Rodgers, *Atlantic crossings: Social politics in a progressive age* (Cambridge, & London, 1998).
- 6 Se t.ex. Jenny Björkman, Yvonne Hirdman & Urban Lundberg, *Sveriges historia 1920–1965* (Stockholm, 2012), s. 212–230; Ylva Habel, *Modern media, modern audiences: Mass media and social engineering in the 1930s Swedish welfare state* (Stockholm, 2002), särskilt kap. 2 och 6.
- 7 Exempelvis hade Stockholmsutställningen 1930 eller debatterna om Ludvig Nordströms socialreportage *Lort-Sverige* (Stockholm, 1938) kunnat studeras, för att ta några välkända exempel.
- 8 Richard Butsch, *The citizen audience: Crowds, publics, and individuals* (London & New York, 2008), se t.ex. s. 8: "Criticisms of audiences and of media implicitly represents audiences as citizens or presumptive citizens whose experience as audiences could or should prepare them to better perform their citizenship."
- 9 Se t.ex. John Hartley, *The politics of pictures: The creation of the public in the age of popular media* (London & New York, 1992), s. 1; Michael Warner, *Publics and counterpublics* (New York, 2002), s. 7 f.
- 10 Se uppslagsordet "publik" som substantiv respektive adjektiv i Olof Östergren, *Nusvensk ordbok*, band 5 (Stockholm, 1938), sp. 372 ff.; samt i *SAOB*, band 21 (Lund, 1955), sp. 2322 ff., som ger historiska exempel på termens användning. Se även t.ex. C. A Reuterskiöld, "Publik", i *Nordisk familjebok*, 2. uppl., band 22 (Stockholm, 1915), sp. 548.

- 11 Svenska Akademiens *Ordbok* preciserar denna användning genom att tala om ”sammanfattningen l. huvudmassan av invånarna i ett land l. på en plats o. d. i deras egenskap av tänkande, kännande, handlande, ekonomiskt värksamma individer”. Uppslagsordet ”publik”, sbst., i *SAOB*, band 21 (Lund, 1955), sp. 2322.
- 12 Uppslagsordet ”opinion”, i *SAOB*, band 19 (Lund, 1952), sp. 1043.
- 13 Se t.ex. uppslagsordet ”massa”, sbst2, i *SAOB*, band 17 (Lund, 1945), sp. 427.
- 14 Exempelvis användes engelskans ”public” liksom den svenska termen som ett adjektiv för att beteckna något statligt, samhälleligt eller på annat sätt allmänt angeläget och tillgängligt. (Se uppslagsordet ”public”, adj. 1a, 2a, 3a, 4a-b, 5, 6, i *Oxford English dictionary*, tillgänglig online: www.oed.com, 2012-10-02. Alla följande hänvisningar går till denna källa.) Som substantiv kunde ordet avse hela det kollektiv som organiserades i en stat eller nation, eller mera allmänt alla samhällsmedlemmarna tagna tillsammans (”public”, n., 2a-b). Med andra ord låg användningen nära svenskans ”allmänheten”, och liksom det fanns en ”allmän opinion” talades om en ”public opinion” (”public”, adj. and n., special uses S2). Också i likhet med det svenska språkbruket användes ”public” för att beteckna ett mer begränsat kollektiv. Det som avsågs var då en grupp som delade ett kulturellt, socialt eller politiskt intresse, men som inte nödvändigtvis stod i kontakt med varandra. Till exempel talades om ”the reading public” (”public”, n., 4a-c), liksom man talade om ”den läsande allmänheten”. I detta fall användes ”public” mer eller mindre synonymt med ”audience”, det vill säga ett auditorium, eller en grupp radiolyssnare, åskådare eller läsare (”audience”, n., 7a-c). I uttryck såsom ”the buying public” var det däremot den konsumerande delen av allmänheten som avsågs (”sale”, n.2, compounds, C3, ”sales-resistance”).
- 15 Susan Herbst, *Numbered voices: How opinion polling has shaped American politics* (Chicago, 1993), kap. 5; Igo, *The averaged American*, kap. 3; Susan Ohmer, *George Gallup in Hollywood* (New York & Chichester, 2006).
- 16 Detta har varit en återkommande kritik mot opinionsundersökningar sedan 1940-talet. Se främst John Durham Peters, ”Historical tensions in the concept of public opinion”, i Theodore L. Glasser & Charles T. Salmon, red., *Public opinion and the communication of consent* (New York, 1995) som sammanfattar: ”What we call public opinion today is thus actually nonpublic opinion” (s. 20).
- 17 Butsch, *The citizen audience*, kap. 2. Om de gemensamma masspsykologiska utgångspunkterna inom reklampsykologi och propagandaanalys i Weimar-Tyskland, se Ross, ”Mass politics and the techniques of leadership”, s. 190 ff. Om radiopublikstudierna se särskilt David Goodman, *Radio's civic ambition: American broadcasting and democracy in the 1930s* (New York & Oxford, 2011), s. 229–244; Bruce Lenthall, *Radio's America: The Great Depression and the rise of modern mass culture* (Chicago & London, 2007), kap. 5.
- 18 Att undersökningarna bidrog till skapa upplevelsen av att leva i ett massamhälle har särskilt framhållits i Igo, *The averaged American*, exv. s. 20 f.
- 19 Om mellankrigstidens diskussioner om massan och massamhället finns en mycket omfattande forskning. Stefan Jonsson, ”Neither masses nor individuals: Representations of the collective in interwar German culture”, i Kathleen Canning, Kerstin Barndt & Kristin McGuire, red., *Weimar publics/Weimar subjects: Rethinking the*

- political culture of Germany in the 1920s* (New York, 2010), understryker att "the masses should not be seen as a social *fact*, but as a recurrent *theme* of a political and cultural discourse that essentially concerns the problem as to how society ought to be represented, and by whom" (s. 282). Se vidare Richard Bellamy, "The advent of the masses and the making of the modern theory of democracy", i Terence Ball and Richard Bellamy, red., *The Cambridge history of twentieth-century political thought* (Cambridge, 2003); Susan Buck-Morss, *Dreamworld and catastrophe: The passing of mass utopia in East and West* (Cambridge, Mass., 2000); John Carey, *The intellectuals and the masses: Pride and prejudice among the literary intelligentsia, 1880–1939* (London, 1992). För analyser av svenska diskussioner, se Martin Alm, *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel: Svenska berättelser om USA åren 1900–1939* (Lund, 2002), kap. 6–7, särskilt s. 236–243, 254 ff., 291–299; Kjell Jonsson, "Den allmänna nedbusningen: Mellankrigstidens folkbildare kritiserar det populära", *Lychnos* 1991; Crister Skoglund, "Upp till kamp mot massväldet", i Staffan Källström & Erland Sellberg, red., *Motströms: Kritiken av det moderna* (Stockholm, 1991).
- 20 Mark Crispin Miller, "Introduction", i Edward Bernays, *Propaganda* (1928; Brooklyn, 2005), s. 13 ff.; Mariel Grant, *Propaganda and the role of the state in inter-war Britain* (Oxford, 1994), s. 10 ff.; Jeffrey Verhey, "Some lessons of the war: The discourse on propaganda and public opinion in Germany in the 1920s", i Bernd Hüppauf, red., *War, violence, and the modern condition* (Berlin & New York, 1997), s. 99 ff.
 - 21 Gary, *The nervous liberals*, s. 34 ff.; J. Michael Sproule, *Propaganda and democracy: The American experience of media and mass persuasion* (Cambridge, 1997), särskilt s. 37–47. Om tidens propagandadebatt i USA ur ett utbildningshistoriskt perspektiv, se Timothy Glander, *Origins of mass communications research during the American Cold War: Educational effects and contemporary implications* (Mahwah, 2000), kap. 1.
 - 22 Glander, *Origins of mass communications research during the American Cold War*, s. 16 ff. Se även David Goodman, "Democracy and public discussion in the Progressive and New Deal eras: From civic competence to the expression of opinion", *Studies in American political development* 2004:2.
 - 23 Gary, *The nervous liberals*, s. 33 samt kap. 2, särskilt s. 56–65; Glander, *Origins of mass communications research during the American Cold War*, s. 25–31; Sproule, *Propaganda and democracy*, s. 62–74. Om den liknande utvecklingen i Tyskland, se Verhey, "Some lessons of the war", s. 103 f.
 - 24 Bernays, *Propaganda*, citerat på s. 37, se vidare särskilt kap. 1, 2 och 7. Om de gemensamma utgångspunkterna för Lasswell och Bernays, se Gary, *The nervous liberals*, s. 63 f. För en framställning om den tidiga amerikanska PR-branschen, se Stuart Ewen, *PR!: A social history of spin* (New York, 1996).
 - 25 En affärskampanj bestod således i "intensive study of the public, the manufacture of products based on this study, and exhaustive use of every means of reaching the public", Bernays, *Propaganda*, s. 111, se även t.ex. s. 65 f., 71 ff. På samma sätt skulle, idealt, en politisk kampanj utformas, med den skillnaden att här fördesdes allmänheten istället med "party, candidate, platform, and performance", s. 111, se även t.ex. s. 113 f., 120.

- 26 Butsch, *The citizen audience*, s. 51 ff.; Dessa ställningstaganden följde inte heller en politisk höger-vänsterskala, se Glander *Origins of mass communications research during the American Cold War*, s. 2.
- 27 Detta är ett centralt argument i Gary, *The nervous liberals*, se exv. s. 4, 26 ff.
- 28 Walter Lippmanns centrala och mycket inflytelserika arbeten var *Public opinion* (1922; London & New York, 1997) samt *The phantom public* (1925; New Brunswick, 1993). För värdefulla omvärderingar av Lippmanns tänkande, se Sue Curry Jansen, "Walter Lippmann, straw man of communication research", i David W. Park & Jefferson Pooley, red., *The history of media and communication research: Contested memories* (New York & London, 2008) samt Michael Schudson, "The 'Lippmann-Dewey debate' and the invention of Walter Lippmann as an anti-democrat 1986-1996", *International journal of communication* 2008:2. Om mellankrigstidens samhällsvetenskap och dess bidrag till det "realistiska" politiska tänkandet, inklusive propagandanalysernas roll, se James Farr, "The new science of politics", i Terence Ball & Richard Bellamy, red., *The Cambridge history of twentieth-century political thought* (Cambridge, 2000).
- 29 John Dewey, *The public and its problems* (1927; Athens 1991).
- 30 Gary, *The nervous liberals*, s. 34 ff., citatet 35; se även Sproule, *Propaganda and democracy*, s. 80 ff.
- 31 Se t.ex. Stefan Schwarzkopf, "A radical past?: The politics of market research in Britain, 1900-1950", i Kerstin Brückweh, red., *The voice of the citizen consumer: A history of market research, consumer movements, and the political public sphere* (Oxford, 2011), s. 46 f.
- 32 Verhey, "Some lessons of the war", s. 103 f., 107 f.; Ross, "Mass politics and the techniques of leadership", s. 188 ff., 195 f.
- 33 Ross, "Mass politics and the techniques of leadership", s. 202 ff. För exempel på diskussioner om propaganda och demokrati i Storbritannien, se Caroline Levine, "Propaganda for democracy: The curious case of *Love on the Dole*", *Journal of British studies* 2006:4; Philip M. Taylor, *British propaganda in the 20th century: Selling democracy* (Edinburgh, 1999), s. 90 ff.
- 34 Tomas Englund, *Samhällsorientering och medborgarfostran i svensk skola under 1900-talet: Kap 1-4* (Uppsala, 1986), s. 210, 233, 241.
- 35 Alf Ahlberg, *Tänkelivets frigörelse* (1934; 5. uppl., Stockholm, 1936), s. 128, 134 (citatet), se vidare särskilt kapitlet "Propaganda, agitation och reklam".
- 36 *4:e nordiska reklamkongressens handlingar: Stockholm 3-5 juni 1937* (Stockholm, 1937), s. 10. Se även Habel, *Modern media, modern audiences*, s. 91 ff.
- 37 Se t.ex. forskningsöversikten i Mats Jönsson & Pelle Snickars, "Introduktion", i Mats Jönsson & Pelle Snickars, red., *Medier & politik: Om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet* (Stockholm, 2007), s. 17 ff.
- 38 För ett par inflytelserika exempel, se Tony Bennett, *The birth of the museum: History, theory, politics* (London & New York, 1995); Carol Duncan, *Civilizing rituals: Inside public art museums* (London & New York, 1995).
- 39 Till undantagen hör Frans Lundgren, "The politics of participation: Francis Galton's Anthropometric laboratory and the making of civic selves", *British journal for the history of science*, e-publicering innan tryck, 2011.

- 40 Goodman, *Radio's civic ambition*, särskilt kap. 2 och 4. Se även Goodman, "Democracy and public discussion in the Progressive and New Deal eras".
- 41 Goodman, *Radio's civic ambition*, s. 199–212.
- 42 Ibid., s. 96, 188.
- 43 Exempelvis har utbytet mellan Lippmann och Dewey nyligen aktualiserats i syfte att bidra till vår förståelse av hur publiker kan samlas kring vår tids angelägna frågor, se Noortje Marres, *Material participation: Technology, the environment and everyday publics* (Basingstoke, 2012), kap. 2. För exempel på forskning om medborgares kompetenser se Stephen L. Elkin & Karol Edward Sołtan, red., *Citizen competence and democratic institutions* (University Park, 1999); James S. Fishkin, *When the people speak: Deliberative democracy and public consultation* (Oxford, 2009). Även Jürgen Habermas' klassiker om den borgerliga offentligheten och dess förfall i masssamhället är en del av dessa normativa diskussioner, se hans *Borgerlig offentlighet: Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (1962; sv. övers., Lund, 1984).
- 44 Warner, *Publics and counterpublics*, s. 108. För ett historiskt exempel som visar hur det var främst kvinnor som avsågs när amerikanska reklammän talade om "the public", se Charles McGovern, "Consumption and citizenship in the United States, 1900–1940", i Matthias Judt, Charles McGovern & Susan Strasser, red., *Getting and spending: European and American consumer societies in the twentieth century* (Cambridge, 2008), s. 45 f.
- 45 Alva Myrdal & Gunnar Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan* (Stockholm, 1934; folkupplaga, 4. uppl., Stockholm, 1935).
- 46 Se t.ex. diskussionern i Lizabeth Cohen, *A consumer's republic: The politics of mass consumption in postwar America* (New York, 2003), s. 8.
- 47 Se t.ex. Barbara Cruikshank, *The will to empower: Democratic citizens and other subjects* (Ithaca & London, 1999), s. 3: "Citizens are not born; they are made."; Frank Trentmann, "Knowing consumers – histories, identities, practices: An introduction", i Frank Trentmann, red., *Making of the consumer: Knowledge, power and identity in the modern world* (Oxford, 2006), s. 6: "Consumers did not arise effortlessly as an automatic response to the spread of markets but had to be made."
- 48 Stefan Schwarzkopf, "The consumer as 'voter,' 'judge,' and 'jury': Historical origins and political consequences of a marketing myth", *Journal of macromarketing* 2011:1; Schwarzkopf, "A radical past?"
- 49 Charles McGovern, *Sold American: Consumption and citizenship, 1890–1945* (Chapel Hill, 2006).
- 50 Lizabeth Cohen, "The New Deal state and the making of the citizen consumers", i Judt, McGovern & Strasser, red., *Getting and spending*.
- 51 Se t.ex. Michel Foucault, "The subject and power" (1982), i James D. Faubion, red., *Essential works of Foucault, 1954–1984, Vol. 3, Power* (New York, 2000); Nikolas Rose, *Powers of freedom: Reframing political thought* (Cambridge, 1999).
- 52 Se t.ex. Rodgers, *Atlantic crossings*, s. 26 ff. och passim. Se även t.ex. Eve Blau, *The architecture of red Vienna, 1919–1934* (Cambridge, Mass., 1999). För svensk del finns ingen mer sammanhängande analys av socialreformismen som fenomen, men

- många spridda resultat, se t.ex. Björkman, Hirdman & Lundberg, *Sveriges historia 1920–1965*, s. 200–231, och där anförd litteratur.
- 53 Walter A. Jackson, *Gunnar Myrdal and America's conscience: Social engineering and racial liberalism, 1938–1987* (Chapel Hill & London, 1990), s. 59–68; Marquis W. Childs, *Sweden: The middle way* (New Haven, 1936), Anna Lenah Elgström, *U.S.A. i örnens tecken* (Stockholm, 1934); likheten mellan Childs' och Elgströms framställningar har framhållits i H. Arnold Barton, "The New Deal and the People's Home: American and Swedish perspectives from the 1930s", i *Migration och mångfald: Essäer om kulturkontakt och minoritetsfrågor tillägnade Harald Rumbom* (Uppsala, 1999), s. 209.
 - 54 Rodgers, *Atlantic crossings*, s. 5 ff., 25 ff. och passim. För ytterligare diskussioner av transnationellt utbyte, se Pauli Kettunen & Klaus Petersen, red., *Beyond welfare state models: Transnational historical perspectives on social policy* (Cheltenham, 2011); Kazimierz Musiał, *Roots of the Scandinavian model: Images of progress in the era of modernisation* (Baden-Baden, 2002).
 - 55 Jfr t.ex. forskningsintresset i Ulf Olsson, *Drömmen om den hälsosamma medborgaren: Folkuppfostran och hälsouppläsning i folkhemmet* (Stockholm, 1999), kap. 3; Eva Palmblad & Bengt Erik Eriksson, *Kropp och politik: Hälsouppläsning som samhälls-spegel från 30-tal till 90-tal* (Stockholm, 1995).
 - 56 Rodgers, *Atlantic crossings*, s. 8–20.
 - 57 Frans Lundgren, "Making society a public matter: A cultural history of the social sciences' politico-didactics", i Richard Danell, Anna Larsson & Per Wisselgren, red., *Social science in context: Historical, sociological, and global perspectives* (under utgivning).
 - 58 Petter Tistedt, *Svea rike: Kunskap, publiker och lärande på Stockholmsutställningen 1930* (Uppsala, 2005), s. 27.
 - 59 För mer generella framställningar om utställningen, se särskilt Allan Pred, *Recognizing European modernities: A montage of the present* (London, 1995), kap. 2; Eva Rudberg, *Stockholmsutställningen 1930: Modernismens genombrott i svensk arkitektur* (Stockholm, 1999).
 - 60 Gregor Paulsson, *Stockholmsutställningens program: Föredrag i Svenska slöjdföreningen 25 oktober 1928* (Stockholm, 1928), s. 6 f.
 - 61 Uno Åhrén, "Bostadsavdelningens planläggning och tillkomst", i *Stockholmsutställningen 1930 av konstindustri, konsthantverk och hemslöjd: Specialkatalog över bostadsavdelningen* (Stockholm, 1930), s. 30.
 - 62 Gregor Paulsson, "Konstindustrien och den nya tiden", i *Stockholmsutställningen 1930 av konstindustri, konsthantverk och hemslöjd maj–september: Officiell huvudkatalog* (Stockholm, 1930), s. 35.
 - 63 Paulsson, *Stockholmsutställningens program*, s. 11.
 - 64 *Ibid.*, s. 13.
 - 65 Gunnar Asplund, m.fl., *acceptera* (Stockholm, 1931); Gotthard Johansson, *Funktionalismen i verkligheten* (Stockholm, 1931); Gustaf Näsström, *Svensk funktionalism* (Stockholm, 1930). Dessa böcker har kallats den "funktionalistiska propagandans höjdpunkt", i Per G. Råberg, *Funktionalistiskt genombrott: Radikal miljö och miljödebatt i Sverige 1925–1931* (1970; 2. uppl., Stockholm, 1972), s. 217; Alva Myrdals

- och Sven Markelius kollektivhus i Stockholm är ett ytterligare exempel på tidens utåtriktade reformism, se Per Wisselgren, "Kollektivhuset och Villa Myrdal: Om samhällsvetenskapens rum i folkhemmet", i Erland Märald & Christer Nordlund, red., *Topos: Essäer om tänkvärda platser och platsbundna tankar* (Stockholm, 2006), särskilt s. 136 ff.
- 66 Se t.ex. Råberg, *Funktionalistiskt genombrott*; Anders Berge, *Sakkunskap och politisk rationalitet: Den svenska flottan och pansarfartygsfrågan 1918–1939* (Stockholm, 1987); Jonas Frykman, *Dansbaneeländet: Ungdomen, populärkulturen och opinionen* (Stockholm, 1988); Karin Johannisson, "Folkhälsa: Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget", *Lychnos* 1991.
- 67 Se främst Allan Carlson, *The Swedish experiment in family politics: The Myrdals and the interwar population crisis* (New Brunswick, 1990); Ann-Katrin Hatje, *Befolkningsfrågan och välfärden: Debatten om familjepolitik och nativitetssökning under 1930- och 1940-talen* (Stockholm, 1974).
- 68 Anne-Li Lindgren, "Att ha barn med är en god sak": *Barn, medier och medborgarskap under 1930-talet* (Linköping, 1999), t.ex. s. 271 ff.; Karin Nordberg, *Folkhemmets röst: Radion som folkbildare 1925–1950* (Stockholm & Strehag, 1998), t.ex. s. 14; Sofia Seifarth, *Råd i radion: Modernisering, allmänhet och expertis 1939–1968* (Stockholm, 2007), t.ex. s. 12 f.
- 69 Habel, *Modern media, modern audiences*, t.ex. s. 10, 59, 71, 84 f.
- 70 *Ibid.*, t.ex. 10. Om det principiellt produktiva i att studera utbytet mellan olika medier, samt det värdefulla i ett brett mediebegrepp, se t.ex. Solveig Jülich, Patrick Lundell & Pelle Snickars, "Mediernas kulturhistoria: En inledning", i Solveig Jülich, Patrick Lundell & Pelle Snickars, red., *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm, 2008), s. 12 ff.
- 71 Lindgren, "Att ha barn med är en god sak", särskilt kap. 6 och 8.
- 72 Nordberg, *Folkhemmets röst*, särskilt kap. 4, 5, 7.
- 73 Seifarth, *Råd i radion*, särskilt kap. 10.
- 74 Habel, Seifarth och Nordberg använder termen social ingenjörskonst för att karaktärisera de former av mediebruk som de studerar. Seifarth talar bland annat om "eternas sociala ingenjörer", som hade "makten att formulera problem och lösningar" (*Råd i radion*, citatet på s. 298), medan Nordberg framhåller hur den "utbildade medelklassen med folkfostrande ambitioner tog plats vid mikrofonerna", och att vi "i denna uppgift [möter] de s.k. sociala ingenjörerna med makarna Myrdal i spetsen" (*Folkhemmets röst*, citatet på s. 356). Men ingen av dessa forskare har någon utvecklad diskussion av begreppet social ingenjörskonst. Se även Habel, *Modern media, modern audiences*, t.ex. s. 10. Lindgren talar i ett sammanhang om "skoloradions sociala ingenjörer", men i en betydligt allmänare mening som tycks inkludera de flesta som på något sätt arbetade för att skapa en välfärdsstat. Anne-Li Lindgren, "Kommunikation som social ingenjörskonst: Barn, medier och utbildningspolitik", i Martin Kylhammar och Jean-François Battail, red., *På väg mot en kommunikativ demokrati?: Sexton humanister om makten, medierna och medborgarkompetensen* (Stockholm, 2003).
- 75 Se t.ex. undersökningar av Henrik Björk, Carl Marklund och David Östlund, vilka har uppmärksammat social ingenjörskonst som ett empiriskt begrepp, och

bland annat studerat hur det använts som en retorisk resurs. Se Henrik Björck, *Folkhemsbyggare* (Stockholm, 2008), kapitlet ”Den sociale ingenjören på intressekontoret”; Carl Marklund, ”Begriffsgeschichte and Übergriffsgeschichte in the history of social engineering”, i Thomas Etzemüller, red., *Die Ordnung die Moderne: Social engineering im 20. Jahrhundert* (Bielefeld, 2009); Carl Marklund, ”Adjusting facts and values – reconciling politics with science: Some notes on the rhetorics of social engineering in depression-era Sweden and the USA”, *Ideas in history* 2007:2; David Östlund, *Det sociala kriget och kapitalets ansvar: Social ingenjörskonst mellan affärsintresse och samhällsreform i USA och Sverige 1899–1914* (Stockholm, 2003).

- 76 James C. Scott, *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven & London, 1998), särskilt kap. 3; John M. Jordan *Machine-age ideology: Social engineering and American liberalism* (Chapel Hill & London, 1994), se exempelvis inledningen. Scott menar inte att social ingenjörskonst är en exklusivt statlig företeelse, men att stater har haft betydligt större resurser till sitt förfogande för att genomföra planer av detta slag. Matthew Connelly har understrukt betydelsen av att se bortom staten i dessa sammanhang, se hans ”Seeing beyond the state: The population control movement and the problem of sovereignty”, *Past and present* 2006:4.
- 77 Jordan *Machine-age ideology*, s. 3 f.; om ingenjörskonstens prestige och språkbruket som hämtades därifrån, se även Björck, *Folkhemsbyggare*, kapitlet ”Socialingenjören i metaforisk belysning”. För en tolkning som betonar retoriken i det vetenskapliga språkbruket, se t.ex. Ola Sigurdson, *Den lyckliga filosofin: Etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius* (Eslöv, 2000), s. 152. Jfr även användningen av begrepp från medicinen, såsom makarna Myrdals ”profylaktiska” socialpolitik. För diskussioner som sätter social ingenjörskonst i samband med tidens hygienism och socialmedicin, se t.ex. Roger Qvarsell, ”Socialmedicinen och den sociala ingenjörskonsten”, *Nordisk medicinhistorisk årsbok* 1995; Johannisson, ”Folkhälsa”.
- 78 Jordan *Machine-age ideology*, s. 4, 6 f.; Alm, *Americanitis*, s. 295: ”Den sociala ingenjörskonsten kan också sägas ha presenterat ett svar på masshällets problem: experterna – de sociala ingenjörerna – skall kontrollera, vägleda och uppfostra den okunniga massan och få den att inse vilka dess verkliga intressen är. De skall försvara allmänintresset mot individers, klassers och grupper kortsiktiga egoism.”
- 79 Exempelvis kallas *Kris i befolkningsfrågan* ”the seminal book on social engineering” i Bengt Larsson, Martin Letell & Håkan Thörn, ”Transformations of the Swedish welfare state: Social engineering, governance and governmentality”, i Bengt Larsson, Martin Letell & Håkan Thörn, red., *Transformations of the Swedish welfare state: From social engineering to governance?* (New York, 2012), s. 13. Se vidare Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta: Studier i svensk folkhemsolitik* (1989; 4. uppl., Stockholm, 2010), särskilt s. 11 ff., 97 ff.; Staffan Källström, *Den gode nihilisten: Axel Hägerström och striderna kring uppsalafileosofin* (Stockholm, 1986), särskilt 123–130; Göran B. Nilsson, ”Den sociala ingenjörskonstens problematik: En orätfärdig dissektion av den unge Gunnar Myrdal” (1990), i Per Thullberg & Kjell Östberg, red., *Den svenska modellen* (Lund, 1994); Sigurdson, *Den lyckliga*

- filosofin*, kap. 5; Johan Strang, "Overcoming the rift between 'is' and 'ought': Gunnar Myrdal and the philosophy of social engineering", *Ideas in history* 2007:2. Se även Crister Skoglund, *Vita mössor under röda fanor: Vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880–1940* (Stockholm, 1991), s. 205–230.
- 80 Nilsson, "Den sociala ingenjörskonstens problematik, s. 167 (citatet), 173, 179.
- 81 Sigurdson, *Den lyckliga filosofin*, s. 242. Jfr även Skoglund, *Vita mössor under röda fanor*, s. 226.
- 82 Sigurdson, *Den lyckliga filosofin*, s. 151 f., 244 (citatet), 246.
- 83 Carl Marklund, "Begriffsgeschichte and Übergriffsgeschichte in the history of social engineering", s. 201 f., inklusive not 5. Det kändaste exemplet på denna övergreppshistoria torde vara Zygmunt Bauman, *Modernity and the holocaust* (Cambridge, 1989), som argumenterar för att det moderna folkmordet, inklusive förintelsen under andra världskriget, bör ses som exempel på social ingenjörskonst. Det mest uppmärksammade svenska exemplet på övergrepp som associerats med social ingenjörskonst är tvångssteriliseringarna, se Maija Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet* (Stockholm, 1998); att den sociala ingenjörskonsten inte kan förklara steriliseringspolitiken har framhållits i Mattias Tydén, *Från politik till praktik: De svenska steriliseringslagarna 1935–1975* (2000; 2. uppl., 2002), s. 82 f.
- 84 För ett tidigare exempel se Jonas Frykman & Orvar Löfgren, "På väg – bilder av kultur och klass", i Jonas Frykman, m.fl., *Modärna tider: Vision och vardag i folkhemmet* (Malmö, 1985), s. 137 ff.
- 85 Hirdman, *Att lägga livet tillrätta*, citatet s. 30, passim; se även t.ex. Sten O. Karlsson, *Arbetarfamiljen och det nya hemmet: Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg* (Linköping, 1993), kap.V.
- 86 För diskussioner av omvärderingarna av den svenska välfärdsstaten i forskning och samhällsdebatt, se Urban Lundberg & Mattias Tydén, "Stat och individ i svensk välfärdspolitisk historieskrivning", i Marika Hedén, m.fl., *Staten som vän eller fiende?: Individ och samhälle i svenskt 1900-tal* (Stockholm, 2007); Conny Mithander, "Från Mönsterland till Monsterland: Folkhemiska berättelser", i Åke Bergvall, Yvonne Leffler & Conny Mithander, red., *Berättelse i förvandling: Berättande i ett intermedialt och tvärvetenskapligt perspektiv* (Karlstad, 2000); Martin Wiklund, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Stockholm & Stehag, 2006), s. 15 ff.; Klas Åmark, "Trygghet och tvång – två teman i aktuell nordisk välfärdsstatshistorisk forskning", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 2004:1.
- 87 *Demokrati och makt i Sverige: Maktutredningens huvudrapport*, SOU 1990:44 (Stockholm, 1990).
- 88 Hirdman, *Att lägga livet tillrätta*, t.ex. s. 132, 220.
- 89 Se ibid., samt den litteratur som inspirerats av denna bok, exv. Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet*. Ett särskilt tydligt exempel på naturaliseringen av dikotomin individ/samhälle som ett evigt existentiellt problem är Henrik Berggren & Lars Trägårdh, *Är svensken människa?: Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige* (Stockholm, 2006), t.ex. s. 9: "Människans öde är att vara fångad i kraftfältet mellan två drifter: viljan till individuell suveränitet och den obönhörliga nödvändigheten att ingå i ett samhälle."

- 90 Jag använder här begreppet rationalitet såsom det brukats i forskningen om ”governmentality”, se t.ex. Mitchell Dean, *Governmentality: Power and rule in modern society* (1999; 2. uppl., Thousand Oaks, 2010), s. 18 f: ”rationality is simply any form of thinking which strives to be relatively clear, systematic and explicit about aspects of ’external’ and ’internal’ existence, about how things are or how they ought to be”.
- 91 Se t.ex. Gunnar Broberg & Mattias Tydén, *Oönskade i folkhemmet: Rashygien och sterilisering i Sverige* (1991; 2. uppl., Stockholm, 2005); Johannisson, ”Folkhälsa”; Palmblad & Eriksson, *Kropp och politik*.
- 92 Se t.ex. Lundberg & Tydén, ”Stat och individ i svensk välfärdspolitisk historieskrivning”; ett empiriskt exempel är Seifarth, *Råd i radion*. För en diskussion om hur omvärderingarna bör förstås som del i samtida politiska sammanhang, se Jenny Andersson, ”Nordic nostalgia and nordic light: The Swedish model as utopia 1930–2007”, *Scandinavian journal of history* 2009:3.
- 93 Ett undantag är Ulf Sandström, *Arkitektur och social ingenjörskonst: Studier i svensk arkitektur- och bostadsforskning* (Linköping 1989), såtillvida att författaren lyfter fram de funktionalistiska arkitekternas politiska och opinionsbildande verksamhet (s. 281–292); när det gäller Gunnar Myrdal accepterar han däremot Göran B. Nilssons analys (s. 296 ff.).
- 94 Jfr Dean, *Governmentality*, s. 27, som diskuterar möjligheten att studera ”thought as it becomes linked to and is embedded in technical means for the shaping and reshaping of conduct and in practices and institutions”.
- 95 Jfr t.ex. de olika sätten att studera publiker som diskuteras i Stephen Coleman & Karen Ross, *The media and the public: ”Them” and ”us” in media discourse* (Oxford, 2010); Marie Gillespie, red., *Media audiences* (Maidenhead, 2005). Min undersökning är inte heller en historia om hur väl ”offentligheten” fungerat, eller hur gränser mellan ”privat” och ”offentligt” dragits upp, som i många analyser inspirerade av Jürgen Habermas. Snarare är det en historia om hur publikkategorin var en del i upprättandet av allmänna angelägenheter.
- 96 För vidare diskussioner om utgångspunkterna i denna forskning t.ex. Roger Chartier, *Cultural history: Between practices and representations* (Cambridge, 1988), särskilt kap. 1; Stuart Hall, ”The work of representation”, i Stuart Hall, red., *Representations: Cultural representations and signifying practices* (London m.fl., 1997); Lynn Hunt, ”Introduction: History, culture, and text”, i Lynn Hunt, red., *The new cultural history* (Berkeley m.fl., 1989). Där inte annat anges bygger nästföljande stycken på dessa texter, vilka fungerat som modeller för mycket av senare decenniernas kulturhistoriska forskning.
- 97 Det den ”nya” kulturhistorien har gemensamt är således inte studieobjektet, utan de teoretiska utgångspunkterna, som den också till dels delar med viss icke-historisk forskning. Se vidare Anders Ekström, *Representation och materialitet: Introduktioner till kulturhistorien* (Nora, 2009), kap. 1.
- 98 Jfr t.ex. Hartley, *The politics of pictures*, s. 3: ”Instead of dismissing media images or discourses as unreal ’shadows in the cave’, it is necessary to recognize that images, discourses, texts, media and so on are themselves quite real. They can be observed and investigated empirically (which is more than you can say for the public as

- such), and they are all too real in their modes of industrial production, their social force, political effects and cultural power.”
- 99 Goodman, ”Democracy and public discussion in the Progressive and New Deal eras”, s. 88.
- 100 Jag använder här termen ”mediehändelse” för att beteckna evenemang som var organiserade för att medieras, såsom offentliga debatter eller utställningar. Det finns en omfattande forskning som gjort bruk av det analytiska begreppet ”media events”, men kunskapsintressena i denna forskning är främst sociologiska och avviker därmed från de intressen som är styrande för föreliggande avhandling. Klassikern på området är Daniel Dayan & Elihu Katz, *Media events: The live broadcasting of history* (Cambridge, Mass., 1992).
- 101 Anders Ekström, *Viljan att synas, viljan att se: Medieumgänge och publik kultur kring 1900* (Stockholm, 2010), s. 15.
- 102 Se vidare Butsch, *The citizen audience*, s. 3, som framhåller att människor också i sitt *uppträdande* skapar representationer av publiker.

2. En populär stridsfråga

- 1 Se t.ex. Per Wisselgren, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920* (Eslöv, 2000), särskilt om den övergripande så kallade ”sociala frågan”.
- 2 Gunnar Dahlberg & Herbert Tingsten, *Svensk politisk uppslagsbok* (Stockholm, 1937), s. 3. Se även t.ex. uppslagsordet ”fråga”, sbst., i *SAOB*, band 8 (Lund, 1926), sp. 1632 f.: ”sak som man diskuterar, ämne, ärende, angelägenhet”.
- 3 Se t.ex. Jenny Björkman, ”The right to a nice home: Housing inspection in 1930s Stockholm”, *Scandinavian journal of history* 2012:4; Johannisson, ”Folkhälsa”; Per Sundgren, ”Smakfostran: En attityd i folkbildning och kulturliv”, *Lychmos* 2002. Flera exempel på analyser verksamheter av detta slag finns även i Helena Mattson & Sven-Olov Wallenstein, red., *Swedish modernism: Architecture, consumption and the welfare state* (London, 2010).
- 4 Myrdal & Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan*, s. 7 (första två upplagorna)/7 (folkupplagan).
- 5 *Ibid.*, s. 7 f./7 f.
- 6 Recorder, ”Mellan 4 ögon”, *Ny Tid* (datum saknas, tidning enligt uppgift i Klipp- och trycksamlingar, 5.1.1:011, Alva och Gunnar Myrdals arkiv, ARAB).
- 7 Makarna Myrdals bok har refererats och analyserats otaliga gånger och dess historiska bakgrund och eventuella originalitet har utretts. Forskarna har också med utgångspunkt i bland annat *Kris i befolkningsfrågan* ställt frågor om makarna Myrdals roll i välfärdspolitiken i allmänhet och 1930- och 1940-talens statliga befolkningsutredningar i synnerhet. Se särskilt Carlson, *The Swedish experiment in family politics*; Yvonne Hirdman, *Det tänkande hjärtat: Boken om Alva Myrdal* (Stockholm, 2007), kap. 6; Hirdman, *Att lägga livet tillrätta*, s. 117–127 och passim; Sten O. Karlsson, *Det intelligenta samhället: En omtolkning av socialdemokratins idéhistoria* (Stockholm, 2001), s. 587–598; Hjördis Levin, *Kvinnorna på barrikaden: Sexualpolitik och sociala frågor 1923–36* (Stockholm, 1997), kap. 3; Jan Olof